

✓ U. G.
1494

1999

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

№ 81

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆԵԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԳԱՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպար. վրաց չրատ. Ընկ. | Тип. Грузин. Изд. Т—ва
1894

Ա. Գ.

Ընկերութեան հետեւեալ հրատարակութիւնները վաճառոււմ են ընկերութեան գրասենեակում և Կենդրոնական գրավաճառանոցում.

1	Թաւամաղ մեղու (սպառ.)	{	Թարգ. օր.	—	40
2	Կարմիր լապտեր . . .	{	Ն. Տէր-	—	30
	Նոյնը կազմած . . .		Մարկոսեան	—	50
3	Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիպալ .			—	15
4	Թովմաս եղբօր տնակը, Թարգ. օր. Ն. Տէր-	{		—	45
	Նոյնը կազմած . . .		Մարկոսեան	—	60
5	Մորելի և նրա ջնջելու հնարները .			—	10
6	Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին .			—	10
7	Մովսիսի Խորենացւոյ պատմութիւն Հայոց—				80
8	Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան, Մօրիս Բլօքի .			—	50
9	Գամառ-Քաթիպայի բանաստ. (սպառ.) .			—	50
10	Ռօբինզօնի պատմութիւն .			—	60
11	Ուխտաւորը, գործ Վիլհէլմ Հաուֆի .			—	75
12	Գառնուկ և Լուսատտնիկ, Շմիդտի .			—	25
13	Սայեաթ-Նօվա, ազգային երգիչ .			—	5
14	Ծննդեան պատմութիւնը .			—	10
15	Ագաթանգեղեայ պատմութիւն, .			1 —	
16	Գիւղական Խալիֆայ. Ա. Արարատեան .			—	50
17	Վանայ Սազ, Դ. Շէրենցի .			—	75
18	Փնջիկ, գրեց Աղէքս. Արարատեան .			—	20
19	Նամուս, վէպ, գրեց Շիրվանզադէ .			1 —	
20	Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմ. տիեզերական, 3-րդ տպագ .			2 —	
21	Թիֆլիսեցւոյ մտաւոր կեանքը .	{	Գ. Տէր Աղէքս.	1	50
	Նոյնը ընտիր թղթի վրայ { սանդրեանի .			2 —	
22	Ղևոնդ պատմագիր .			2 —	
23	Սրբազան պատմ. (սպառ.) { Սահակ ք.			—	30
24	Նոյնը ուսուցիչների համար { Սահակեան			1	75
25	Սոկրատէս, Թարգ. օր. Թ. Ստեփոյեան			—	10

0 5
1494
ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

№ 81

ՕՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Տպար. Վրաց Հրատ. Ընկ. | Тип. Грузин. Изд. Т—ва.
1894

Дозволено цензурою Тифлисъ, 28 Июля 1894 года.

ԱՌ ԱՐԺ. ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴՈՒՐԵԱՆ

Ձեր անունին, զոր կրկնապէս սիրելի
ըրիք ձեր հմտալից ու գեղեցիկ աշխատու-
թիւններով, կը ձօնեմ այս գիրքը, որ խան-
գավառ պաշտումի երգ մըն է մեր անմահ
բանաստեղծին յիշատակին ուղղուած:

Ա. Զ.

23 Մարտ 1894,

Արմաշ.

Սիրելի իմ պ. Արշակ Զօպանեան:

Վերջին նամակաւդ կ'փութաս աւետել ինձ՝
թէ վերջապէս պիտի կրնաս Թիֆլիսի Հայոց
Հրատարակչական Ընկերութեան միջոցաւ ի
լոյս հանել «Դուրեանի Կենսագրութիւնդ»:

Կ'հաղորդես նաև թէ ուսումնասիրու-
թիւնդ իմ անուանս ձօնելու պատիւն պիտի
ընես ինձ:

Յաջողութիւնդ՝ և յանուն եղբօրս կանգ-
նած լիշատակարանիդ ի մօտս ինձ այսպիսի
առաւելագանց մեծարանք մը մատուցանելու
համար ցոյց տուած բարեսիրութիւնդ զիս
կ'յուզեն խորապէս, և սրտիս շնորհակալիքնե-
րովն միայն կրնամ փոխարինել քեզ:

Ոչ թէ Ձօնն անշուշտ՝ այլ իսկապէս
անմահ լիշատակի մը ալդ արձանն՝ զոր այն-
քան սուրբ և աննախանձ արուեստիւ կ'նուի-

րես Ռուբեանի փառքին՝ ամեն բանէ աւելի կ'արժեցնէ ինձ համար քո պատուական ձեռնարկութիւնդ:

Քու գրչիդ և հանճարիդ իրաւունքն էր ուսումնասիրել պատանի բանաստեղծին կեանքըն ու տաղանդը. գերազանցապէս կարող ես դու իմանալ զինքն, և որչափ հնար էր օգտուիլ՝ կենսագրականի մասին՝ քերթողին անշուք և վաղանցուկ կեանքին կցկտուր պատահարներէն և փախստեալ նշմարներէն՝ դու անոնցմով յաջողած ես կենդանի և սրտայոյզ նկար մը յօրինել պարզ և անբռնազօս. իսկ ինչ որ ամենէն աւելի պիտի խօսէր քեզ հետ՝ այն հոգին էր բանաստեղծին, տենչանքին մէջ միամիտ, պատրանքին մէջ յուսահատ, գեղեցկին առջև քնար, ճակատագրին դէմ ամպրոպ: Քաղցր է ինձ հաւատալ թէ Ռուբեան արտասուախառն ժպտով մը պիտի ողջունէ զքեզ՝ արբեցած այն անմահութեամբն ում կ'ցանկար յաւէտ, և իւր վրայ ծանրացող պաղ քարի լիշատակարանէն, որ յաւիտենական տխուր հակասութիւնն է իւր կրակոտ կուրծքին՝ հեռանալով յաճախ, պիտի գայ թրթռացնել քու թերթերուդ մէջ իւր հոգին «որ թիթեռնի մ'ունէր թւեր»:

Ընթերցողներդ, — և անշուշտ շատ պիտի

ըլլայ անոնց թիւը — անգամ մ'ալ պիտի պատուեն արցունքներով քերթողին լիշատակը, զգալով թէ ինչ դժնդակ շանթ մը զարկեր է հիւղի մը մտաւորական — պիտի ըսէի արքունական — բարձունքը, և ինչ երազներու մոխրակոյտ մը թողեր է հոն:

Որչափ հպարտ եմ իրմով, զի ինձ եղբայր եղաւ նա, նոյնչափ տրտմութեամբ կ'համակուիմ, զի կարի տղայ էի զինքը շնչելու և ճանչելու. համար. երբ ինքն իւր քերթուածներն կ'կարդար երբեմն տան մէջ՝ ես իւր շեշտերէն յուզուած՝ միայն լալ գիտէի. ահ, դեռ ամայութիւն մը կայ ներսս և միշտ պիտի մնայ այն. հազար անգամ պիտի ուզէի, որ ընթերցմանցս ժամերէն շատ բան պակաս էր, միայն թէ ինձ տրուած ըլլային վայրկեաններ բերան ի բերան խօսակցած ըլլալու համար իւր այրումներուն և խոկումներուն հանդէպ, կամ հետեւելու թէ՛ ինչ — աւելնով կ'հրաշակերտէր իւր տաղերն, կամ թէ ինչ տազնապ էր այն, ինչ տենդ որ զրել տուաւ իւր Տըրտուն ջքն:

Կ'ցաւիմ այն, զի իմ մանկական յուշքերս կազմող իւր կեանքին քանի մը աննշան պարագայներէն աւելի կ'յուզուիմ քան բան մը կ'հասկնամ... բայց ո՛չ, սիրելիդ իմ, կ'խոստո-

վանիմ թէ քու երկովդ այսուհետեւ պիտի կրնամ ոգևորում մը տալ իմ զգուշաւոր վա-
րանումներուս և տարտամ մտածութեանցս՝
առանց տարուելու հոգեբանական այն յան-
դրգնութիւններէդ զորս ես չեմ կրնար ունե-
նալ ու քու գեղեցիկ արձանաբանիդ մէջ, եղ-
բօրս յիշատակն, իբրեւ ստաշխի, ծրարի մը մէջ
ամփոփուած՝ կ'պահեմ սրտիս մօտ: Միայն
թէ՝ պիտի ներես ինձ անշուշտ որ իւր դաւ-
կահար ճակատովն, մեղամաղձիկ նայուածքովն,
ձայնին անուշակ ոլորակներովն, և «մնաք բա-
րով» ներու մահաշշուկ վայրկեաններովն ընկ-
լուզուած՝ ճիգեր տամ երեւակայութեանս զին-
քըն ինձ մօտ բերելու համար երբեմն:

Իսկ անոնք, որ քերթողը չեն տեսած՝ թող
գիրքդ կարդան և զինքն հոն պիտի գտնեն:

Ընդունէ սիրոյս մեծարանքներն.

ԵՂԻՇԷ Վ. ԴՈՒՐԵԱՆ:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

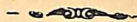
Պետրոս Դուրեանի վրայ այս ուսումնա-
սիրութիւնը գրելով սրտի պարտք մը կատա-
րած եմ: Ինձի, ինչպէս շատերու համար,
Տրտուենջքի հեղինակը Սիրոյ ցաւին և
Սիրոյ քաղցրութեան առաջին յայտնիչը եղած
է. իր տաղերուն մըմունջին մէջ զգացած եմ
էն առջի ոյժով ու խորհրդաւոր բաբա-
խումները, և իր տողերն են որ ինձմէ խլած
են առջի արցունքներս տարտամ և անհուն
յուզման մը: Ասոր համար է, որ իր տաղան-
դին վրայ ունեցած հիացմանս մէջ գորովի
տաքութիւն մը կը զգամ: Այս գիրքը որով
կը փորձեմ իր ծածանուտ դէմքը ստուերէն
դուրս հանել, երախտագիտութեան ցոյց մըն
ալ է:

Զեռնարկը դժուարին էր, կը խոստովա-
նիմ: Նկարել պատկերը կեանքի մը, որ քսան
տարի առաջ տրոփեր է, որուն ամենէն մտե-

րիմ վկաները մեռեր են և որուն շփուողներէն շատերն ալ անկից շատ բան մոռցեր են, կեանքի մը, որ առանց աղմուկի, ստուերի և լռութեան մէջ անցեր է,— յուսահատեցնող բան մըն է: Եւ երբէք յաւակնութիւն չունիմ կարծելու որ յաջողած եմ. բանաստեղծին ազգականներէն և բարեկամներէն ժողոված ծանօթութեանցս, իր գործերուն ուսումնասիրութեան և իմ ենթադրութեանցս մէկ արտադրոյթն է այս գործը, թերեւ ոչ այնչափ ճիշդ որչափ կ'ուզէի, բայց անկեղծ: Ահաւասիկ Դուրեանը՝ ինչպէս կարծեցի տեսնել զայն իր կեանքին շատ հազուագիւտ բեկորներուն և իր տաղերուն տարտամութեան մէջ. գիտեմ որ պատկերը շատ համառօտ և քիչ մըն ալ ենթադրական է. ուրիշ կերպ չէի կրնար ընել: Դուրեանի հոգիին ճշգրիտ և ամբողջական պատկերը, որուն գոյներէն շատերը բանաստեղծն իր հետը տարած է, ինքը միայն պիտի կարենար գծել, կամ գոնէ Լութֆեանը՝ իր հոգեկիցը:

Իսկ իր գործին քննադատութեան մէջ, ջանացած եմ անկողմնակալ ըլլալ: Իրեն համար ունեցած խանդաղատանքս և սքանչացուած երբէք զիս չեն կուրացուցած իր թերութիւններուն աչք գոցելու աստիճան: Գոհ

եմ միայն ցուցուցած ըլլալու թէ իր գործին արժէքը, իր ատենը այնչափ քիչ և այնչափ գէշ ճանչցուած, ինչպէս հետզհետէ յաղթած է նախապաշարումներուն, ցրած է պատուելիներուն արհամարհանքը, և սրտերուն տիրելով բոլոր հիացումները գրաւած է: Այն պահուն, ուր այս գործը հրապարակ կ'ելլէ, ոչ ոք ալ ևս կ'ուրանայ թէ Պետրոս Դուրեան աշխարհաբար բանաստեղծութեան հայրը և մեր ամենէն ճշմարիտ բանաստեղծն է:

Եւ իմացիս զայն զոր զգացիս
այն զոր զգացիս զայն զոր
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս

Եւ իմացիս զայն զոր զգացիս
այն զոր զգացիս զայն զոր
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս
զգացիս զայն զոր զգացիս

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԿԵՆԱԱԳՐՈՒՅԻՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ԿԵՆՍՍԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ:

Պետրոս Դուրեան ծնած է 1851 Մայիս 20-ին, Իսկիւտարի Ենի-Մահալէ թաղին մէջ: Աղքատ ընտանիքէ մըն էր. իր հայրը, Աբրահամ աղա, նախ ջրհանկիրներու պետ և յետոյ երկաթագործ էր եղած:

Իր մականունը պզտիկ պատմութիւն մը ունի: Աբրահամ աղայի հայրը, Սարգիս, երկաթագործ, օր մը յաճախորդի մը հետ խօսակցած ատեն, այս վերջինը կը հարցընէ իրեն. «պարզունակին ծակերը ինչով կը բանան».

— Զ մ պ ա յ ո վ, կը պատասխանէ երկաթագործը: «Վայ, զ մ պ ա յ, վայ», կ'ըսէ յաճախորդը: Ե—ատ կից, Սարգիսի անունը Զ մ պ ա յ Սարգիս կը մնայ, և ատիկա ընտանիքի անուն մը կ'ըլլայ: Պետրոս, իր տղայութեան ատեն Զ մ պ ա յեան ստորագրելէ յետոյ, օր մը շատ անախորժ կը գտնէ բառը (բանաստեղծի անունի մը համար մանաւանդ), բառարանի մը մէջ կը փնտռէ Զ մ պ ա յ ի ն հայերէնը, կը գտնէ Դ ու լ ր բառը և կը փոխէ իր մականունը Դ ու լ ր ե ա ն ի:

Պետրոս ունէր երկու հօրեղբայր, Մկրտիչ, որ մեռած է, և Կարապետ, որ կ'ապրի դեռ. իր մօրաքոյրը, Եփտիկ, զոր բանաստեղծը շատ գուրգուրանքով սիրած է և որ առջի օրէն մինչև վերջինը անոր մշտական խնամածուն եղած է, կ'ապրի տակաւին: Նմանապէս ողջ է դեռ տիկին Արուսեակ Դուրեան, քերթողին մայրը:

Պետրոս ունեցած է երկու քոյր, որոնց մէկը, Ելպիս, իրմէ առաջ (1848-ին) ծնած և մեռած է. միւսը, Արտեմ, 1854-ին ծնած, բանաստեղծին մանկութեան սիրական ընկերուհին եղած, ուշիմ և վաղահաս աղջկան մը նշանները ցոյց տուած և 1862-ին մեռած է:

Պետրոսի եղբայրները երեք են, Յարութիւն, անդրանիկը, որ իրմէ տարի մը ետքը մեռած է, Ագրիպպաս, որ փաստաբանութեամբ կը զբաղի հիմա, և Մեհրան, որ հանրածանօթ է Եղիշէ վ. Դուրեան անունով:

Պետրոս Դուրեանի մանկութեան վրայ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը չկայ: Աղքատ տղու մը մանկութիւնը եղած է, հանգարտ, անշուք և մի օրինակ կեանքի մը մէջ, ընտանիքի մանր մունր դէպքերով միայն լեցուած: Խելացի և աշխոյժ տղայ մը եղած է, գիրուկ, կարմիր այտերով, զուարթ, ու «հրեշտակի պէս աղուօր», ինչպէս կ'ըսէ իր մայրը:

Չորս տարեկանէն ղինքը «վարպետ Տուռու»-ի քով կը դնեն որպէս զի կարգաւ սորվի. և վեց տարեկան եղածին պէս Իւսկիւտարի ճեմարանը կը ղրկեն զայն: Այն ինը տասր տարիի միջոցին ուր Պետրոս հոն կը մնայ, իր մատաղ միտքը կը դատապարտուի կրելու այն սխալ դաստիարակութեան չարչարանքը, որ պարտաւորիչ էր այն ատեն: Նարեկ, զրաբար քերականութիւն, վերլուծում, ֆրանսերէնի զրաբար թարգմանութիւն, և ամեն ինչ որ կայ պատուելիներուն մանկավարժութեան

1494-81

մէջ: Իր դասակիցները եղած են իր երէց եղբայրը Յարութիւն, Խաչիկ Ուղուրիկեան, Մարտիրոս Պոլիկեան, Տիգրան Ա. դամեան և Վարդան Լուծֆեան, իր ամենէն մտերիմ բարեկամը: Իր բազմաթիւ ուսուցիչներուն մէջէն շահեկան է միայն յիշել Եղիազար Մուրադեանը և Սրապիոն Թղլեանը, որոնք Ֆրանսերէնի և գրագիտութեան դասատու եղած են: Իսկ ոչ նուազ բազմաթիւ տեսուչներուն և կառավարիչներուն մէջէն, Յակոբ Պարոնեանը, որուն սիրական աշակերտներէն եղած է և որ իր բանաստեղծութիւններէն քանի մը հատ հրատարակած է իր «Թատրոնին» մէջ:

Պետրոս Դուրեան զպրոցասէր և կրօնասէր եղած է իր ամբողջ մանկութեան ատեն: Օր մը չէ դժկամակած զպրոց երթալու, և ընթերցումը խանդաղատանքով սիրած է. իր բարեպաշտութիւնն ալ, զոր իր ընտանիքէն ժառանգած էր, ամուր մնացած է իր մէջ մինչև պատանութեան այն օրերը, ուր կեանքի դառնութիւններ և վտանգաւոր ընթերցումներ տարակոյսի ամպ մը անցուցած են իր հաւատքին վրայէն: Դպրոցական եղած միջոցին, յաճախ տեսած են զինքը, որ առտուն զպրոց երթալէ առաջ եկեղեցին հանդիպած, մոմ մը վառած և աղօթք մը ըրած է:

Թէ զպրոցին մէջ որ աստիճան ցոյց տուած է իր ապագայ կարողութեանց նշանները, այս մասին հակասական են տրուած տեղեկութիւնները: Տիգրան Ա. դամեանի համեմատ, Պետրոս ամեն դասի տկար էր և գրեթէ յետինը իր կարգին, որուն մէջ ամենէն աւելի կը փայլէին Խաչիկ Ուղուրիկեան և Յարութիւն Դուրեան: Սրապիոն Թղլեան, խոստովանելով հանդերձ թէ՛ զպրոցին մէջ Դուրեանին վրայ արտասովոր բան մը տեսած չէր, կ'ըսէ թէ մտացի էր և աշխատասէր: Բայց ոտանաւոր մը, իր առաջինը, զոր գրած է տասներեք տարեկան եղած ատեն, ուրիշ մը զոր նոյնպէս զպրոցը գրած է, վիպակի կցկտուր փորձ մը, և վերջապէս Վարդ և Շուշան ու Սև հողեր թատերգութիւնները զոր իր ուսանողութեան վերջին տարիներուն գրած է, կ'ապացուցանեն թէ՛ Պետրոսին միտքը քնացած չէ զպրոցական կեանքի միջոցին: Երբ կ'ըսուի թէ տկար էր, կը գուշակուի թէ որ դասերուն պարտէր ըլլալ այդ անյաջողութիւնը, այսինքն գիտութեանց և մասնաւորապէս չափական գիտութեանց մէջ: Գաբրիէլ Ներշապուհ, իր ուսողութեան դասատուն, կ'երևալ թէ յուսահատած իր աշակերտէն, օր մը կ'ըսէ անոր.

«Զգէ՛ սա բանաստեղծական տքնութիւնները»: Բայց Պետրոս, որուն մէջ «սրբազան կրակը» արթնացած էր արդէն, կը պատասխանէ. «Ա՛խ, Էֆէնդի, չես գիտեր, շատ կը սիրեմ բանաստեղծութիւնը»: Սփիկա կը ցուցնէ թէ պզտիկ Պետրոսը սկսեր էր արդէն բանաստեղծի հովեր առնել, «տքնութիւններ» ունենալ:

Թերեւս գրաբարի դասին ալ ինքը չէր ամենէն յաջողակը. գրաբարի դասը գրագիտութեան դաս ըսել չէ, և այն ատենը, — դեռ հիմակ ալ շատ տեղ, — երկուքը մէկ տեղ կ'աւանդուէին: Սրապիոն Թղլեան կ'ըսէ թէ Շատոպրիանի Մ ա Ր տ ի Ր ո ս ք ը ֆրանսերէնէ գրաբարի թարգմանել կուտար, և նմանօրինակ հրահանգներ որոնց մէջ գրաբարը միահեծան կ'իշխէ: Յարութիւն Դուրեան, լեզուներու մէջ շատ զօրաւոր, մանաւանդ ֆրանսերէնի և տաճկերէնի, Խաչիկ Ուղուրի-կեան, քաջահմուտ հայերէն լեզուի, մեծապէս կը յաջողին այդ թարգմանութեանց մէջ: Պետրոս Դուրեան, որ կ'աշխատի սակայն և կը սորվի գրաբարը, — գրաբար նամակ մը տեսած եմ իրմէ առ Տ. Իզմիրլեան սրբազան ուղղուած, — ինքնիրենը, լռելեայն աւելի կ'աշխատի բարձրացնելու, կազմակերպելու այն ներքին շէնքը որուն հիմը պարիկ մը դրած է իր

հոգոյն մէջ. ինք որ լետոյ, հանճարի բնագոյով մը, պիտի թօթափէ գրաբարի լուծը որ հայ բանաստեղծութիւնը կը խեղդէր և առաջին զուտ աշխարհաբար, ոտանաւորները պիտի գրէ, բնական է որ ամբողջ ջանքն ու եռանդը չդնէ այն գրաբարի դասերուն մէջ և պահէ զանոնք իր «բանաստեղծական տքնութեանց»: Բայց կ'երեւայ թէ իր դպրոցական ջրջանին վերջերը, Դուրեան քիչ մը փոխուած և ամեն դասի մէջ ալ յաջողակութիւն ցուցուցած է: 1865-ին, դպրոցէն ելլելէն երկու տարի առաջ, տարեկան քննութեան մը, ուր ժամանակին բոլոր պատուելիները և նշանաւոր անձերը ներկայ են, Դուրեան փայլուն պատասխաններ կուտայ ոչ միայն գրաբարի, այլ և... թուաբանութեան և աշխարհագրութեան: Եւ այդ վերջին երկու տարիներուն է, որ իր ընկերներն ու դասատուները, որոնք առաջ տղայ մը կը համարէին զայն, կը սկսեն կարեւորութիւն տալ անոր: Կարգին «բանաստեղծ» կ'ըլլայ: Դպրոցին ճաշարանին մէջ կանգնած ամպիոնին վրայ, ուր բարձրագոյն կարգին աշակերտները խօսելու վարժութիւններ կը ընէին, իր ատենաբանութիւնները ուշադրութիւն կը դրաւին. դպրոցական հանգէսներուն մէջ իր ճառերը ընդունելութիւն կը գտնին:

Այդպէսով է որ համակրութիւնը կը շահի Գէորգ Զօպանեանին, որ իր վրայ մասնաւոր խնամք մը կը տանի: Այս անձը, որ այն ժամանակին ամենէն շահեկան և ամենէն ազնիւ դէմքերէն մէկն է և որուն անունը կը գըտնենք իր ատենուան բոլոր կրթական, գրական և բարեգործական ձեռնարկներու մէջ, դպրոցին աղքատ տղոցը պիտոյքները հոգալու համար՝ դանձանակ մը ձեռքը թաղէ թաղ կը պտըտէր, դրամ և նուէրներ կը ժողովէր, տեսակ մը նախախնամութիւն վարժարանին խեղճ աշակերտներուն համար. ինքն է որ, Աւետիս Գօռանեանի հետ, անխոնջ աշխատութեամբ ամրապնդած և ծաղկեցուցած է նպաստամատոցը ընկերութիւնը, որուն ատենապետն էր Քրիստոստուր Առգարոսեան: Պետրոս Գօռեան, շատ մը ուրիշ իրեն նման ձրի աշակերտներու հետ, անկից կ'երթար ընդունել իր դպրոցական պիտոյքները. և ան է որ, բանաստեղծին մահէն յետոյ, անոր շիրիմ մը կանգնելու և անոր գործերը հրատարակելու ամենէն աւելի նպաստած է:

Պետրոս Գօռեանի գրական գործունէութիւնը կը սկսի շատ կանուխէն: Նոյն իսկ դպրոցականութեան առաջին տարիներուն, երբ իր կարգին մէջ աննշան խելք մը կը նկա-

տուէր, իր մենութեան ժամերուն մէջ, սկսած է ոտանաւորներ ուրուագծել: Իր առաջին բանաստեղծութիւնը, զոր գրած է տասներեք տարեկան հասակին մէջ և զոր պ. ձանՖէսճեանի քով գտած եմ, հետաքրքրական է նախ անով, որ արդէն գրեթէ պարզ աշխարհաբար է և յետոյ անով, որ դպրոցականի տափակութիւններու քով, քանի մը նոր դարձուածքներ և յանդուգն գաղափար մը կը պարունակէ, բողոքող, բմբոստացող ոգի մը որ Տըրտուն ջքի Գօռեանը կ'աւետէ արդէն. ահա այդ տաղիկը.

Գարնանային կենացըս մէջ
Սիրոյ ծաղկունք մինչ փթթէին,
Սիրտըս վառուած սիրովն անշէջ
Առաքինւոյն և գեղեցկին,

Մահագուշակ խորշակն անդէն
Հասաւ տիրեց սրտիս բոլոր,
Թառամեցան ծաղկունք ամեն
Ծըլած փթթան սրտիս մէջ նոր:

Այն որ տըաւ երկրիս գարուն,
Ծաղկունք, մարգերն ալ գարդ նորին
Եւ մարգկային վեհ սրտերուն
Ուսոյց սիրել գեղն ու բարին,

Ինչո՞ւ արդեօք խորշակահատ
Կ'ընէ ծաղկունք դեռափրթիթ,
Ինչո՞ւ արդեօք նա սիրահար
Սրտերն տեղու արտասուօք միշտ:

Ահա կ'իջնեմ ո՛հ ես այժմէն
Առջևս բացուած գերեզման խոր,
Բայց սա տըխուր տեսարանէն
Ի՛նչ կայ արդեօք հաճոյք մ'Անոր:

Դպրոցականի գրութեանց յատուկ բոլոր
ծիծաղելի միամտութիւններն ունենալով հան-
դերձ, այս բանաստեղծութիւնը զերծ չէ, սա-
կայն ճաշակի և մտածման նշույլ է մը, և
բաւական ընթերցում կ'ենթարկէ արդէն. այ-
նուհետեւ, փթթիլ բառին համար բանա-
ստեղծին տարփանքը, զոր մինչև վերջին տա-
ղը պահած է, ասկից կը սկսի. — առաջին փոր-
ձով իր յարմար տաղաչափութիւնը գտած է
կարճ տողերով, կարճ ու խիտ պարբերու-
թիւններով. և առաջին փորձով իր շեշտը
գտած է. վերջին տունը ճշմարիտ յանգնու-
թիւն մըն է, մանաւանդ զպրոցի մէջ: Կը պատ-
մուկ թէ Ստեփան Փափաղեան, որուն ձեռքը
անցեր է և այդ տաղը, սաստիկօրէն յանդի-
մաներ է պզտիկ Դուրեանը, այդպէս ամբարիշտ

բան մը գրած՝ ըլլալուն, և խստիւ պատուի-
րել է այդ մեղքը անգամ մըն ալ չգործել:
Սիրուն չէ՞ այս սկզբնաւորութիւնը:

Երկրորդ ոտանաւորը կատարելապէս ան-
նըշան է, եթէ նշանակութիւն մը ունենալ
չէ զուտ աշխարհաբար ըլլալը: Թւ. ք ու հ ի ն
է տիտղոսը, բայց քերթուածը հեռաւոր բաղ-
դատութիւն մը անգամ չվերցընէր Դուրեանի
նոյն տիտղոսով հրաշակերտին հետ: Կ'օրինա-
կեմ մէկ տուն միայն, որ սովորականէն քիչ
մը վեր է:

Ո՛հ կարծես թէ նէ երկնային
Ձրւարթուն մ'էր, երկրի վրայ՝
Լոյս սփռելու, սէր բուրելու,
Հուր ցայտելու էր իջած:

Ս էր բ ու լ ռ ե լ ու ն գիւտ մըն է պըգ-
տիկ Դուրեանի համար:

Բանաստեղծին մտերիմ բարեկամ պ. Յ.
ձանֆէսճեանի քով, գտայ նաև պզտիկ ծրար
մը թուղթերու որոնց վրայ օրինակուած է
անաւարտ մնացած վիպակի մաս մը, զոր պ.
ձանֆէսճեան Դուրեանի կը վերագրէ: Տափակ
արձակով, զպրոցականի շարադրութեամբ,
տղայական սիրովէսլի մը առաջին մասն է,

զուրկ արժանիքի ամենէն յետին մասնիկէն, այն աստիճան որ կը տարակուսիմ Դուրեանին ըլլալուն:

Դուրեանի դպրոցական շրջանին էն կարևոր արտադրութիւնները սակայն իր առաջին երկու թատերգութիւններն են, Վ ա ռ դ և Շ ու շ ա ն ու Ս և Տ ո ղ ե ռ, — ուրոնց առաջինը, հակառակ տղայական հիւսուածքի մը, տաք ու թրթռուն շէշտ մը կը պարունակէ և Դուրեանին ճշմարիտ սկզբնաւորութիւնն է:

Կը տեսնուի, որ Դուրեան անգործ չէ մնացած վարժարանին մէջ, և ապահովապէս այս չէ ամենը. անշուշտ դպրոցական գրասեղաններուն վրայ գրած ունի ուրիշ բաներ ալ ուրոնք չեն մնացած: Իր գրածներէն զատ, գիտենք, որ թարգմանութիւններ ալ ունի ըրած: Իր դպրոցական վերջին երկու տարիներուն Վարդովեանի խումբին համար բաւական թատերգութիւններ թարգմանած է: Կ'ըսուի նոյն իսկ թէ Հիւզոյի Լ ը Ռ ու ա ս' ա մ ի ւ զ ը ն ի նք ալ թարգմանած և նախորդէն աւելի յաջող կերպով. իր թարգմանութեանց մէջ ալ ջանադիր եղած է ժողովուրդին խօսած լեզուն դնել անձերուն բերանը. և երբ յետոյ դեր մը ստանձնած է ձէյն կը էյ խաղին մէջ, զոր Խ. Ուղուրեկեան թարգմանած էր,

լեզուն շատ դրաբարախառն գտնելով, զայն սրբազրած և պարզ աշխարհաբարի վերածած է:

Ասոնք կը ցուցնեն թէ Պետրոս Դուրեան, թերևս ոչ ամենէն յաջողը իր բոլոր դասերուն մէջ, առաջինն էր բանաստեղծութեան մէջ, որ դաս մը չէ և չկրնար ըլլալ: Սրապիտն Թղեան կ'ըսէ թէ իր աշակերտներուն Բագրատունիի հիւրմիգի թարգմանութիւններէն կտորներ, Ալիշանէն քերթուածներ և իր թատերգութիւններէն ամբողջ տեսարաններ կը կարգայ եղեր: Եթէ սովորութիւն ըլլար նիշ տալ ընթերցմանց լաւ հասկացողութեան, ապահովապէս Դուրեան պիտի ստանար բարձրագոյն նիշը: Անիկա այդ ընթերցումները ծծած, անոնց հոգիին թափանցած է, և զանոնց լսելով բանաստեղծի սարսուռը արթնացած է իր մէջ:

Ուսումներուն մէջ առաւել կամ նուազ յաջողակութեան մասին յայտնուած կարծիքներուն հակասականութիւնը գոյութիւն չունի Դուրեանի վարքին և նկարագրին վրայ յայտնուած կարծիքներուն մէջ: Զինքը ճանջրցողները ամենքն ալ կը յայտարարեն թէ Պետրոս պատուական տղայ մըն էր, շատ սիրուն, շատ ազնիւ և շատ ախորժելի:

Մենք ամենքս, որ Դուրեանը լափած ենք

դարձրին մէջ, որ մեր առաջին սիրուհիներուն չափ և անոնց հետ պաշտած ենք զայն, որովհետև անոնց պէս մեզ կը փայփայէր ու կը լացնէր միանգամայն, բոլորովին երեւակայական Դուրեան մը երազած ենք, տեսակ մը մտատիպար տրտմութեան և հիւանդութեան, որմէ դուրս ու է պատկեր մեզի անբնական պիտի թուէր. սև երկայն մազեր, լայն տոբոյն ճակատ մը, նիհար գեղնած այտեր, գերեզմանի չափ տխուր աչքեր, նուրբ գունատ բերան մը դառնութեան անհրաժեշտ ծալքովը, և այս մեղրամոմէ գլուխը հենում են զգեստներով ծածկուած վտիտ մարմնի մը վրայ: Այս դէմքը երեւակայել է յետոյ, տրամաբանօրէն շարունակած ենք հետեցնել թէ լուրթիւնն ու սուգն իսկ պիտի ըլլար անիկա, և կարծած ենք տեսնել մարդատեսաց տղայ մը, կեանքէն փախչող, տրտմութիւն արտաշնչող, խօսքը ատելով կամ երբեմն միայն անոր դիմելով իր ցաւը պոռթկալու համար, ինք իր մէջ ամփոփուած միշտ, մահուան վրայ խորհելով և, իր սքանչելի բացատրութեամբ, գաղտուկ «մխալով»:

Այս Դուրեանը գոյութիւն ունեցած է, բայց ասիկա այն Դուրեանն է զոր կեանքի չարչարանքը շինած է, վերջին տարուան Դուր-

եանը: Բայց ճշմարիտ Դուրեանը, այն զոր բնութիւնը կերտած էր, այնչափ տարբեր է այս պատկերէն որչափ երազ մը իրականութենէն: Ահալասիկ ինչպէս կը նկարագրեն Դուրեանն իր ծնողքն և իր բարեկամները: Շաղանակագոյն, խիտ ու շիտակ մազեր, միշտ դէպի վեր սանդղուած և աղջկան մազերու պէս մէջտեղէն ճեղքուած, սև ու լայն գեղեցիկ կորեր ձևացնող յօնքերու տակ որոնք կը միանան բաւական ընդարձակ ճակտի մը ներքև, մեծ կոպերով գեղեցիկ սև աչքեր, որոնց պայծառ ու յորդ նայուածքը երկայն սև թարթիչներու մէջէն կը մաղուի, թեթևօրէն արծուունգն քիթ մը, կլոր դէմք մը շատ քիչ մազոտ ու շատ թարմ մորթով, նուրբ շրթունքներ,— կատարեալ տիպար մը աղուոր տղու, կանացի փափուկ գեղեցկութեամբ մը: Իր ընկերները կատակով կ'ըսեն եղեր իրեն, «Սա քիթիդ տակի քանի մը թել մազերը կտրէ, քեզի իբր աղջիկ ծախենք»:

Իր գեղեցկութեան հետ, Պետրոս ունէր գեղուն առողջութիւն մը որ կեանքի առատ հոյզ մը կը պտըտցնէր այդ հասակաւոր, անձնեայ և առոյգ պարմանիին մէջ:

Իր նկարագրին գալով, չափազանց զուարթ էր, զուարճաբան, կատակասէր, միշտ

շրթունքին վրայ երգ մը, երբէք երեսը կախած: «Երբ սենեակին դուռը աղմուկով բանալով ներս մտնէր, կ'ըսէ իր մայրը, ուրախութիւնը հետը կը բերէր. կ'երգէր, կը խընդար, ասոր անոր հետ կ'իյնար, սրտերնիս կը բացուէր զինքը տեսնելով»: Դպրոցին մէջ իր կարգին զուարթութիւն էր. ինք էր կատակաբան, չարաճճի աշակերտը, որուն կատակները թունալից չեն սակայն, որուն չարաճճիութիւններն անմեղ են: Իր բոլոր բարեկամները, որոնք կը հաւաստեն իր անսպառ զուարթութիւնը, կը հաստատեն նաև իր անման բարութիւնը, հեղութիւնը, համբոյր ու շնորհալի վարքը: Մէկը վշտացած չէ երբէք. ատելութիւնը, ոխը, նախանձը, բամբասանքը անծանօթ մնացած են իրեն, ինչպէս և ամբարտաւանութիւնը, յանձնապաստանութիւնը: Համեստ, խոնարհ, սիրող ու ներող հոգի մը, զերծ ամեն գիծութենէ, ոսկի քնար՝ որուն կոյս թելերուն վրայ միայն կրնային, թրթրուալ այն մաքուր երգերը:

Պիտի տեսնենք որ իր կեանքին շարունակութեան մէջ, աղքատութիւնը պիտի աւերէ, պիտի քայքայէ, պիտի փտտեցնէ այդ առողջութիւնը, այդ գեղեցկութիւնը և այդ զուարթութիւնը, առանց կարենալու դպչիլ

ընածին մեծութեանն այդ հոգիին, որ իր տառապանքներուն մէջ հետզհետէ աւելի պիտի բարձրանայ և ազնուանայ:

Դպրոցին մէջ Դուրեանի կեանքէն շատ բան չգիտցուիր: Իր գասընկերները սա կը շեշտեն թէ զիրենց շատ կը խնդացնէր: Մասնաւորապէս Ուղուրիկեանին հետ շատ կ'իյնայ եղեր, այդ բանասէրի զոր մտքով լուրջ ու յամառ աշխատող տղուն հետ, որ կատակէ, զուարճութենէ չախորժիր, անոր ձևերը կը կապկէ, անոր ծանրութիւնը կը ծաղրէ եղեր: Անոր վրայ խօսք մըն ալ ունի, որ հեղնութենէ աւելի գատաստան մըն է. «Ամբողջ բառարանը գոց գիտէ, բայց բառերը քովէ քով շարել չգիտէր»: Ասիկա թերևս նոյն իսկ պատասխան մըն է հանճարեղ աշակերտէն առ հմուտ աշակերտը, որմէ չէ հասկցուած, որուն արհամարհանքը միայն վայելած է ապահովապէս:

Դուրեան պզտիկ հասակէն թատրոնը կը սիրէր: Այդ թուականին կարելի չէր թատրոնը չսիրել, երբ օգին մէջ իսկ թատրոնի հոտ մը կը ծածանէր: Իր երազն էր ամեն գիշեր երթալ թատրոնը անկիւն մը կծկտիլ և իր բանաստեղծի հոգիին բոլոր ծակտիքներէն ծծել այն Կունագեղ և յորդ հեշտութիւնը

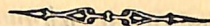
որ գիւցազնական խրոխտ խաղերէն կամ սիրալին մեղամաղձիկ տռամներէն կը հոսի: Այս երազը շատ քիչ կ'իրականանար, որովհետեւ իր հայրը, բարի բայց անուս մարդ, թատրոնը նկատելով իբր վառարան մը անբարոյականութեան, խստիւ արգելած էր անոր այդպիսի հանրային զբօսավայրեր երթալ: Պետրոս երբեմն փախցունք ընել կը յաջող էր, արգելուած պտուղի մը կրկնապատկուած երանութիւնը վայելելով: Իրիկուն մը սակայն, Աբրահամ աղա տուն կը դառնայ, գլուխը խմելիքէն քիչ մը տաքցած, և իմանալով որ Պետրոսը թատրոն գացեր է, լապտերը կը վառէ կ'երթայ շիտակ հոն, ահագին աղմուկ կը հանէ, հայհոյութիւններ կը նետէ դերասաններուն որ «իւր զաւակը գլխէ կը հանեն կոր»: Պետրոս ահաբեկ, ետեւի դռնէն տուն կը փախչի, և մօրը պաշտպանութեանը կ'ապաւինի. հայրը տուն կը դառնայ և փառաւոր ծեծ մը կը քաշէ Պետրոսին:—Այս միամիտ անգթութեան պատմութենէն, զոր կը յիշեմ ու և է մանրամասնութիւն չմոռնալու համար, պէտք չէ հետեցնել թէ անսիրտ վայրենի մը եղած է այդ հայրը, որ, մէկզի առնելով իր նախապաշարումները և իր խմե-

լու գէշ սովորութիւնը, ուրիշ պարագաներու մէջ շատ բարի սիրտ մը ցուցուցած է:

Բայց ահաւասիկ ամենէն զուարճալի միջադէպը, որ կը պատմուի Պետրոս Դուրեանի դպրոցական կեանքէն:—Սրապիոն Թղլեան Պետրոսին ամբողջ կարգը կը հրաւիրէ իր Ելէոն որ ա խաղին ներկայացման, որ տեղի պիտի ունենար Բերա: Չեմ գիտեր, ինչպէս իր հօրը ծայրայեղ խստութիւնը այս անգամ մեղմացեր է, իր տղուն ամբողջ գիշեր մը Բերա անցընել թոյլ տալու աստիճան. բայց դաստուի մը հրաւերը կայ, և շատ մը անուս հայրերու համար դասատուն հսկայ նշանակութիւն ունի: Արդ, մեր պարոնները, 16—17—18 տարեկան տղաք, գրպաննին հագիւ իւրաքանչիւրը 2—3 զրուշ ունենալով, ճամբայ կ'ելլեն, նոր և ամեն կերպով տարօրինակ հաճոյքի մը վայելման գաղափարով լեցուած: Անոնք, որ աղքատ եղած և գեղարուեստ սիրած են, անոնք որ թատերական ներկայացման մը համար յաւձն առած են գիշեր մը ամբողջ սալայատակներու վրայ քալելով կամ սրճարանի մը անկիւնը լուսցնել, անոնք միայն պիտի ճաշակին պօհիէ մի կեանքի այս սիրուն ու միամիտ դրուագը: Սրապիոն Թղլեան, —որուն այդ գործնական

գրագիտութեան դասի գաղափարին սրտանց
կը ծափահարեմ,—օթեակ մը կուտայ իր ա-
շակերտներուն, որոնք աղած ձուկերու պէս
վրայէ վրայ կը գիզուին հոն: Ներկայացման
աւարտին, Գուրեան և իր ընկերները հանդի-
սատեսներուն պերճանքէն և թատերգութեան
փայլէն բերաննին բաց մնացած, թափոնէն
կը մեկնին, առանց գիտնալու՝ թէ ուր պիտի
երթան: Կը սկսին փողոցը սլքալ, մենակ,
լքուած, առանց ստակի, առանց տեղ մը գիտ-
նալու: Ձմեռ ալ է, այնպէս որ ամենէն քա-
ջասիրտը չկրնար գիմադրել օդին խստութեան:
Ամբողջ խումբը աժաննոց սրճարան մը կը
մտնէ, քսանական փարայի խահվէյով գիշերը
հոն լուսցնելու համար: Խնդալով, կատակե-
լով,—և Պետրոսն է խնդացողներուն պարա-
գլուխը,—առտուան ծագելը կը տեսնեն: Վեր-
ջապէս: Բայց հիմակ ալ սոսկալի կերպով, ա-
նօթի են, և քովերնին եղած ստակը շոգենա-
ւի ծախքը վճարելու հազիւ կը բաւէ: Գլուխ-
նին կախ, գորշ և անձրևոտ օդով մը ան-
շուշտ, քնացած մեծ տուններուն առջևէն,
մայթը կը չափին ու կը չափին: Ի՞նչ ընեն:
Յանկարծ իրենցմէ մէկը Ս. Երրորդութեան
եկեղեցիին փողոցին մէջ նոր բացուած իշ-
կէ մ պէճի խանութ մը կը տեսնէ, ուր,

այդ արհեստի մարդոց սովորութեան համե-
մատ, սովի օրը ձրի կը բաժնեն իրենց հիւ-
թեղ կերակուրը: Առանց սպասելու, որ եր-
կայն բարակ զիրենք հրաւիրեն, խնդալով,
պռուլով՝ ամենքը մէկէն խանութը կը լե-
ցունին, կը յարձակին իշկէ մ պէճերուն
վրայ և որկրամոլութեան տօնով մը կ'աւար-
տին այդ արտասովոր գիշերը:

Բ

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԸ ԴՊՐՈՑԷՆ ԴՈՒՐՍ

Պետրոս Դուրեանի դպրոցական շրջանը անգամ մը մէկ քանի օրուան ընդմիջում մը կ'ունենայ. իր ծնողքը, աղքատութենէ միշտ նեղուելով, կ'ուզեն, որ իրենց զաւակն ալ ստակ շահելու սկսի, ուստի 1866-ին դպրոցէն կը հանեն զայն և դեղագործի մը քով կը դնեն. բայց դեղերու աշխարհին մէջ հազիւ երեք օր կրնայ մնալ բանաստեղծը, ու կը մեկնի, առանց անշուշտ շատ մեծ ցաւ պատճառելու իր վարպետին: Նորէն դպրոց կը տրուի, ուր դեռ տարի մըն ալ կը մնայ:

1867-ին, վարժարանէն վերջնականապէս ելլելուն, ալ անգառնալի կերպով որոշում կը տրուի գործի մարդ ընել Պետրոսը: Եւ—հազիւ ելած դպրոցին երազալից մթնոլորտէն, զինքը կը դնեն ականցի սեղանաւոր Մարտիկ

աղային քով: Տարի մը ամբողջ կը մնայ հոն, ահագին ճիգերով խեղդելով անշուշտ իր խանդերն ու թռիչները գործնական կեանքի սողումին մէջ. և նոյն իսկ զարմանալի, անհաւատալի չէ, որ տարի մը կրցած ըլլայ հաշիւներով զբաղիլ այդ վերացական տղան, որուն միտքը բանաստեղծութեամբ թաթաւուած է, որուն գաղափարներն ու զգացումները երազի տարտամ բակով մը պաշարուած են: Կերևայ թէ Մարտիկ աղան, Պետրոսին ընտանիքին բարեկամ ըլլալով և գիտնալով անոնց կարօտ վիճակը, աչք գոցած է իր պաշտօնեային շատ մը թերութեանց: Կը ցաւիմ, որ ու է միջադէպ չկրցայ գտնել այդ մէկ տարուան անբանաստեղծական կեանքէն, բայց կը գուշակեմ բոլոր այն անճարակութիւնները և մտացրութիւնները, զոր Դուրեան ըրած է, սխալ հաշիւները, մոռացումները, գէշ կատարուած յանձնարարութիւնները, ու երկու գործի մէջ՝ վաճառականական թուղթի վրայ ափ յափոյ գրուած ոտանաւորները: Այս վերջին մանրամասնութեան դրական ապացոյց մը ունիմ. կապոյտ բարակ նամակի երկու ծալլուած թուղթ մը ձեռքս անցաւ, ծալերը փեթոտուած, որուն վրայ երկուք ու կէս տուն ոտանաւոր մնացած էր,

գրուած «ի Մեծ Նոր-Խան», ինչպէս նշանակուած էր տակը:

Բնական է, որ տարիէ մը աւելի պիտի չըկընար դիմանալ բանաստեղծ գրագիր մը: Եւ Պետրոս Դուրեան օրին մէկը, իր երազներն ու վերացումները շալկած, քնարն ալ գիրկը, ճամբայ կ'ելլէ Մեծ Նոր-Խանէն իր տունը դառնալու համար: Զուարճալի մանրամասնութիւն մըն ալ այս շուկայի կեանքէն այն է, որ Դուրեան իր վարպետին «գուրսեցիի» խօսելու ձևը շատ յաջող կերպով կը կապկէ եղեր:

Բաւական ատեն անգործ կը մնայ: Ծնողքը կը յորդորեն զինքը, որ զբաղում մը գտնէ: Դուրեան, յուսահատ, կը կրկնէ անոնց, «Բնչ գործ գտնեմ. ցուցուցէք գործ մը, որ աշխատիմ»: Կ'սուաջարկեն որ Զայեան Իլիաս պէյին քով մտնէ: «Ինչ կրնամ ընել, կ'ըսէ Դուրեան, այդ անձը է ֆէնտի մըն է, ա՛նոր քովը բանաստեղծութիւնը ստակ չընեն»: Մանաւանդ երբ կ'իմանայ, որ ծառայի պաշտօն մըն էր առաջարկուածը, այսինքն էֆէնտիին պալուսակը բռնել ու անոր ձիուն ետեւէն մինչև պաշտօնատունը երթալ, կը զայրանայ և կ'ըսէ՝ «Ասանկ ստորին գործերը

նելու համար է, որ դպրոցին մէջ այնչափ ատեն միտքս յոգնեցուցի»:

Իր անգործութիւնը մեծ ցաւ կ'ըլլայ իր սրտին. իր չափազանց ընտանեօէր բնաւորութեամբ կ'ուզէր միշտ կրցածին չափ օգնել իր ընտանիքին, թէև իր մէկ եղբայրը, Յարութիւն, փաստաբանի մօտ գրագիր, Մանգում էի, Մէճմուլալի խմբագիր՝ կը շահէր բաւական: Պետրոս իր աղքատութենէն և իր աղքատութեան համար տառապած է միշտ: Իր ծնողքին կարօտութիւնը տեսնելով, կը տանջուէր անոնց օգտակար ըլլալ չկարենալուն: Իրենց պզտիկ տան մէկ մասը վարձու տուած էին. գործի եղած ժամանակը Պետրոս վարձուորները հանել կուտայ, որպէս զի ծնողքը հանգիստ ընեն: Եւ շահած միջոցին, ամբողջ ձեռքը անցած ստակը տուն կը բերէր միշտ, առանց երբէք իր հաճոյքին համար լուծայ մը ծախսելու: Իր յուսահատութեան վայրկեաններէն մէկուն մեջ է, որ գրած է սա տողերը Օրագիր թերթին մէջ, որուն օգնական խմբագիրն եղած է ատեն մը. «Ո՛վ գիտէ, քանի քանի անկիւններ զանազան տաղանդներ քաջալերութեան պակասութենէն անգործ ու վհատեալ կը կենան, միանգամայն

և իրենց աղքատ ընտանեացը բեռ ըլլալու զգացումովը կը տանջուին:»

Խրիմեան հայրիկի պատրիարքական ընտրութեան առիթով Դուրեանի գրած երգը շատ հաճելի տպաւորութիւն մը ձգելով Նար-Պէյ սրբազանին վրայ, Ս տ ու ե ռ ք Հ ա յ-կ ա վ ա ն ք ի հեղինակը համակրութիւն մը կը զգայ նորատի բանաստեղծին համար, զայն իր տունը կը կանչէ և սիրալիր տեսակցութիւն մը կ'ուենեայ անոր հետ, որուն մէջ կը խոստանայ գործ մը գտնել անոր և իր անտիպ քերթուածները հրատարակել: Երկրորդ խոստումը չգործադրեր, բայց առաջինը կը կատարէ. քիչ ատեն ետքը, Քէմհաճեան Որդիկ պէյի տղուն Սիրուն Քէմհաճեանի դասատու ընել կը յաջողի Դուրեանը, որ 3 ոսկի ամսականով ութ ամիսի չափ կը վարէ այդ պաշտօնը, մինչև որ ամսականին պակաս վճարուելուն պատճառով կը դադրեցնէ իր դասերը: Այդ ուսուցչութեան միջոցին, միանգամայն Որդիկ պէյի հանրաժանօթ գործարանին համար մեքենական քանի մը գրքեր ֆրանսերէնէ հայերէնի կը թարգմանէ, շատ մը արհեստագիտական բառեր դարբնելով: Այդ աշխատութիւնները կորսուած են:

Անգործութիւնը նորէն կը սկսի: Այն ատեն Դուրեան կը խորհի նոյն իսկ գրականութեամբ ստակ շահիլ: Իր թատերական թարգմանութիւններով և գրուածներով մինչև այն ատեն շատ նիհար հասոյթներ ունեցած էր երբեմն: Կ'ուզէ իր ամբողջ ապրուստը ատկից հանել: Տիգրան Քալէմճեան, հայ թատրոնի յուշարար, որ Դուրեանին համբաւը լրսած էր, կուգայ ինք իսկ կ'առաջարկէ անոր իր գրած խաղերն իրեն յանձնել վճարումով. և առաջին անգամուան համար կը խնդրէ Արտաշէս Ա-ի վրայ՝ թատրերգութիւն մը գրել. Պետրոս կը գրէ խաղը և կը յանձնէ. Քալէմճեան 10—15 ոսկի կը վճարէ, զոր Դուրեան կը յատկացնէ իր պգտիկ եղբայրներուն հազուստ գնելու և տնական ուրիշ պէտքեր հոգալու: Իւսկիւտարի Աղիգիէ թատրոնին մէջ մեծ պատրաստութեամբ կը ներկայացուի այդ «մեծահանդէս թատրերգութիւնը», և հանդիսականներուն բազմութիւնն այնչափ ստուար կ'ըլլայ, որ 100 ոսկիէն աւելի եղած ծախքը հանելէ յետոյ շահ ալ կ'ընեն: Բայց այս դրամական յաջողութիւնը առաջինը և միակը կ'ըլլայ Դուրեանի համար. այնուհետև գրած խաղերը առանց վճարման կամ շատ չնչին գրններով ձեռքէն կը խլեն. և իր աշխա-

տուլթեամբ թատերապետները մեծկակ գումարներ կը շահին: Առ Տ. Ադամեան գրած մէկ նամակին մէջ կ'ըսէ. «Տեսնենք, քանի մը թատերախաղեր ունիմ, կրնամ քանի մը ստակով կամ ծափով փոխանակել:» Այս տողերէն կը տեսնուի թէ՛ իր խաղերը կամ շատ քիչ բանով կուտար, «քանի մը ստակով», կամ ոչնչով, փառքի համար միայն, «քանի մը ծափով»:

Այն ատեն Պետրոս, նեղը մնացած, չուզելով մակաբոյժ մը ըլլալ իր ընտանիքին մէջ, մանաւանդ որ իր անդրանիկ եղբայրը օր մը կ'ըսէ իրեն՝ «Պետրոս, գրելով չլմննար, գործ մը գտիր», ամենէն մեծ զոհողութիւնը կ'ընէ. յանձն կ'առնէ, ժամանակին նախապաշարումներուն և իր հօր խստութեան դիմադրելով, դերասանութիւն ընել, պարզապէս ստակ շահելու համար: Կ'երեւայ թէ՛ հակառակ թատրոնի համար իր ունեցած բոլուն սիրոյն, ինք ալ մաս մը ունէր տիրող նախապաշարումներէն, որոնք դերասանութիւնը իբր ստորին, անպատիւ և անբարոյական բան մը նկատել կուտային, որովհետեւ առ Տ. Ադամեան գրած նոյն նամակին մէջ կ'աւելցնէ. «Ամիսի մը չափ մինչև անգամ խոնարհեցայ դերասանութիւն ընել, ընտանիքիս կարօտը լցնե-

լու համար. այս ալ ըրի ապրելու համար, անգործութիւնը թօթիւլելու համար:» Դերասանութիւն բառը նամակագիրն է որ ստորագծած է, շեշտելու համար անոր ամբողջ անպատուաբեր ստորնութիւնը և ցուցնելու համար իր զոհողութեան մեծութիւնը: Եւ իր դերասանութեան պատմութիւնն ալ, անիրաւութիւններով, զրկումներով, նախատինքով լեցուն, սրտաճմլիկ բան մըն է: Թատերապետ Յակոբ Վարդուկեան 300 զրուշ ամսական կը յատկացնէ իրեն, որ նախ գէշ կը վճարուի, յետոյ բնաւ չվճարուիր: Հակառակ իր նամակին մէջ գրածին, Դուրեան մէկ ամիսէն աւելի դերասանութիւն ըրած է, ինչպէս կը հաստատեն ժամանակակից դերասանները, երկրորդական դերեր առնելով ընդհանրապէս: Պ. Սիսակ և պ. Պէնկլեան ծանօթ դերասանները, որոնք մօտէն ճանչցած են Դուրեանը, կ'ըսեն թէ՛ դերասանութեան համար պէտք եղած բոլոր ձիրքերը չունէր, բայց շատ խնամքով կը սորվէր իր դերը և խանդով կը խաղար: Միայն անգամ մը, ձէյն Կրէյ թատրերգութեան մէջ, Եդուարդ Զ-ի դերը կ'առնէ, որ հիւանդ երիտասարդ արքայի մը դերն է, և սքանչելի կերպով կը խաղայ զայն, իր ճշմարտապէս հիւանդ հոգիին ամբողջ տրամու-

Թիւնն ու անկեղծութիւնը դնելով իր արտասանութեան և իր ձևերուն մէջ. ժողովուրդը կը յուզուի, և Դուրեան, որ քանի մը անգամ ի տես կը կոչուի, մեծ յաջողութիւն մը կ'ունենայ:

Բայց Վարդուկեան կը շարունակէ անախորժ կերպով վարուիլ Դուրեանին հետ. ոչ միայն անոր ամսականը չ'վճարեր, այլ և կը նախատէ զայն. և Պետրոսի փափուկ հոգին խորապէս կը վիրաւորուի այդ թշնամանքներէն: Խուլ ատելութիւն մը կը ծնի երկուքին միջև, որ կը պայթի վերջապէս. օր մը Պետրոս իր թոշակը կը պահանջէ. Վարդուկեան անարգանքով մը կը պատասխանէ. այն ատեն Պետրոս իր սովորական խոնարհ լռութիւնը մէկդի կը դնէ, և կռիւ մըն է կը փրթի. Վարդուկեան, շատ մը ծանր խօսքերու մէջ, «Տիրացո՛ւ» կը պոռայ Դուրեանին երեսն ի վեր. Դուրեան այն ատեն, ինքիւրմէ ելած, «Դուն իրաւ, կը պատասխանէ, Սրապիոն Հէքիմեանին ըսածն ես եղեր»¹⁾: Դուրեանի այս խօս-

¹⁾ Սրապիոն Հէքիմեան, հայ Թատրոնը հիմնած Ժամանակ, երիտասարդները կը ժողովէ, դերեր կը բաժնէ և կը սկսի սորվեցնել. երբ Վարդուկեան ալ դեր մը կուզէ, «Դուն, կըսէ, հա մ'ալ ի դեր միայն կրնաս կատարել»:

քին վրայ, Վարդուկեան, կատղած, ապտակ մը կը զարնէ Դուրեանին, որ կը սկսի լալ: Այդ օրէն, Պետրոս կը դադրի դերասանութենէ: Առ Տ. Ագամեան գրած նամակին մէջ, ահա ինչ որ կայ յիշուած այդ մասին. «Հիմակուան գործատէրները կով կ'ուզեն գործածելու և աշխատելու, ոչ թէ մարդ... Վարդուկեանի (հին արկածներէ մնացած ատելութեան կրակովը բորբոքած) նախատինքներուն չկրնալով հանդուրժել, աղտոտ անկողինս թատրոնէն տուն փոխադրեցի: Ինձի ըրած նախատանաց պատմութիւնը սոսկալի է, և ես աւետարանական անյիշաչարութեամբ ներեցի... Հիմա այդ անցքը հոս պատմելը անպատեհ է...»: «Մեղք որ ինքը չէ պատմած այդ դէպքը. շատ աւելի ճիշտ, շատ աւելի մանրամասն և տաք պիտի ըլլար, քան ինչ որ կրցայ հաւաքել ու կազմել քանի մը դերասաններու քսան տարուան մոռացութեան մէջէն: Այդ նամակը իր մահուան մօտ գրուած է, 1871-ի ղեկտեմբերին: Դուրեան իր վեհ նկարագրովը կ'երևայ հոն, ինչպէս իր ամեն գրուածներուն մէջ. իր ազնուութիւնն է պատճառ, որ չուզեր պատմել գձձութիւն մը, որուն կը ներէ իսկ «աւետարանական անյիշաչարութեամբ մը»:

Որպէս զի ընթերցողներս լաւ հասկնան, ինչ կը նշանակէ այս փակագիծը՝ «Հին արկածներէն մնացած ատելութեան կրակովը բորբոքած», պէտք է յիշել հոս դէպք մը, որ սկըզբնապատճառը եղած ըլլալու է թատերապետին և թատերագոյ գերասանին միջև գլտնուած հակակրօնութեան: Դպրոցը եղած ատեն Պետրսը չարաճճի գաղափար մը կը յղանայ, այն է Վարդովեանի ծաղրանկարը գծել և անոր ճամբուն վրայ փողոցը պատերը փակցնել: Իր գաղափարը ընկերներուն կը յայտնէ, որոնք շատ կը խնդան և կը զրգուին զինքը գործադրել իր դիտաւորութիւնը: Պետրոս, որ նկարելու բաւական յարմարութիւն ունէր, երեք-չորս թուղթերու վրայ Վարդովեանի ծաղրանկարը կը շինէ իր շպարարի հագուստներով (Վարդովեան գերասանութենէ առաջ շպարար—սվաճի—եղած է), խոշոր գեղձեր մը ձեռքը: Յետոյ, գիշերանց, քանի մը ընկերներու հետ, լապտեր մը ձեռքը առած, կը տանի փակցնել պատերուն վրայ այն փողոցներուն՝ որոցմէ Վարդովեան ամենէն յաճախ կ'անցնի. ճամբան լապտերը կը մարի. Դուրեան, ճշմարիտ սատանորդի մը համարձակութեամբ, դիմացը ելած մէկ տան դուռը կը զարնէ, լուցկի կ'ուզէ, լապտերը կը վառէ

և իր գործը կ'աւարտէ: Կը խորհիք հարկաւ թէ ծանօթ թատերապետը որ աստիճան ախորժած ըլլալու էր այս կատակէն:

Բայց այս կատակներու ատենը անցած էր հիմա: Ամեն կողմէ լքուած, խեղճութենէն ջախջախուած, յոգնութիւններէն տկարացած, Դուրեան արդէն մտած էր հիւանդի դառն կեանքին մէջ: Աղքատութիւնը, որ առջի օրէն իր որդը եղած է, այդ վերջի տարիներուն մէջ զինքը խեղդելու աստիճան ծանրացաւ իր վրայ: Բանաստեղծը իր պերճ երևակայութեան թեատուիլն և իր անյագ իղձերուն կոխկռտուիլն զգաց թշուառութեան ճնշումին տակ: Իր երազանքի ժամերուն մէջ, յաճախ խորհած է թէ՝ լաւագոյն կեանքով մը ինքն որչափ աւելի պիտի կրնար իր տաղանդը մշակել, որչափ աւելի մեծ բան մը ըլլալ, և աղքատութեան մէջ իր կարողութեանց փութումը օրէ օր հաստատելը մահու չափ կը տխրեցնէ զինքը: Իր տաղերուն, իր նամակներուն, իր թատերգութեանց (մասնաւորապէս Թատրոն կամ Թշուառներին) մէջ, յաճախ կըխօսի աղքատութեան վրայ, և ինչ խոր է այն ատեն իր վիշտը, ինչ կսկծեցուցիչ:

Առ Խորէն Նար-Պէյ իր նամակին մէջ
կը գրէ.

«Ի՛նչ ի՛նչ հանճարներ հիւղին այն քառ-
սային սեմին վրայ խամրեցան կամ մարեցան:
Հասարակաց գերեզմանոցներու մէջ հողակոյտ-
ներ կան, որոնք հրաբուխներ պիտի ըլլային.
Բայց կայծը սրտի թանձր խաւարին մէջ ա-
ռանց երբէք հրահրելու թաղուած է... հան-
ճարը վհին մէջ գանձ մը եղաւ առանց մարդ-
կութեան եթերին մէջ գիսաւոր մը ըլլալու»:

Եւ ահաւասիկ քանի մը կտորներ իր քեր-
թուածներէն, ուր աղքատութեան ցաւը կ'եր-
գէ.

Հագնիլ հիւղին մուր — անունը,

Ծրծել նորա մըրուր օդն յար,

Միշտ ցաւիլը միանգամայն...

.....

Կայծակնաթե թէ մռնչեն մըրիկներ

Թէ «Սիրեցէք զիրար», հէքն հոս չեն
սիրեր:

Այս սեւերեալ մտածումը, որ իր կուրծքը
կըկրծէր միշտ, խեղճութիւններն ու զրկում-
ները, քիչ մը ստակ ձեռք բերելու համար
կրած նեղութիւններն ու յոգնութիւնները,

և մանաւանդ դերասանութեան միջոցին իր
վարած անառողջապահիկ և տաժանելի կեան-
քը, իր մտաւոր մշտական և արագ աշխա-
տութիւնը (տասնէն աւելի թատրերգութիւն՝
երեք տարուան մէջ գրուած, թարգմանու-
թիւններէն զատ), մաշեցուցին իր առողջու-
թիւնը և սնուցին իր մէջ ահարկու հիւան-
դութիւնը, որ զինքը հալեցուց և սպառեց:
«Եթէ, կ'ըսէր ինձի Տիգրան Քալէմճեան, այդ
տղան աղքատ չ'լլար և դերասանութեան չը
մտնէր, չէր մեռներ»:

1871 տարին սկիզբներն է, որ թոքախ-
տի հազը կը սկսի Դուրեսնի կուրծքը սկրզել.
բանաստեղծը ամբողջ տարի մը կը քաշ-
կըռտէ իր հիւանդութիւնը, մինչև 1872 յուն-
վար 20-ի գիշերը, ուր կը մեռնի:

Գ

ԻՐ ՀՈԳԻՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Դուրեանի հիւանդութեան և մահուան աղէ-
խարշ մանրամասնութիւններուն զալէ առաջ,
պէտք է դեռ խօսիլ իր կեանքին վրայ, որ
կարճ և սահմանափակ, բայց իսկատիպ, տա-
ռապաղին և եզական եղաւ, պէտք է ցոյց
տալ իր նկարագրին ամեն կողմերը և իր ամ-
բողջութեան մէջ գծել պատկերն այդ մեծ և
մաքուր հոգիին:

Պետրոս Դուրեան այն պարզ հոգիներէն է,
որոնց յատակը մէկ ականարկով կը տեսնուի,
առանց մանուածի, առանց թաքուն խորշե-
րու, մերկ՝ իր բարութեան, իր միամտութեան
և իր ազնուութեան մէջ: Միակ խառնուրդը,
որ կայ իր մէջ, տարօրինակ միացումն է
զուարթութեան և թախծութեան, միացում
մը, որ սակայն այնչափ բնական եղած է, որ-

չափ տարօրինակ. բնութիւնը զուարթութիւ-
նը տուած էր իրեն, կեանքը թախծութիւնը
տուաւ. և երկար ատեն դիմանալէ յետոյ, օր
մը եկաւ, ուր առաջինը տեղի տուաւ երկրոր-
դին: Իր գեղեցկութեամբ, իր առողջ ու բա-
րեձեւ կազմուածքով, իր անզուգական տաղան-
դով, իր զուարթ բնաւորութեամբ, այդ տղան,
ուրիշ միջավայրի մը մէջ, կատարեալ արուես-
տագէտ մը, և սալօնի արուեստագէտ մը պի-
տի ըլլար, վայելուչ, ախորժելի, ամենուն
համակրութեան տիրանալով, կիներէն սիրուե-
լով, ամենէն զնահատուած, երջանիկ: Այն-
պէս պատահեցաւ, որ աղքատ տնակի մը մէջ
եկաւ, ողորմելի կեանքի մը մէջ, և կամաց
կամաց, մէկիկ մէկիկ փետումն զգաց իր մըտ-
քին և սրտին այլազան ձիրքերուն, որոնք
այդ աննպաստ մթնոլորտին մէջ կը տժգունէին:
Իրաւ է թէ ինչ որ իր կեանքը կորսնցուց,
իր բանաստեղծութիւնը շահեցաւ այդ աղ-
քատութեան մէջ. տառապանքը խորութիւն
տուաւ իր զգացումներուն, իր բացատրու-
թեանց՝ կորով, իր մտածումներուն՝ սաստիկու-
թիւն: Ապացուցուած ճշմարտութիւն մըն է
թէ՝ առանց տառապանքի բանաստեղծ մը
չեղձար զգացման խորութիւն ունենալ:
Հեշտին կեանքը կարողութիւնները կը

զարգացնէ, բայց զգացումները կը բթացնէ, զանոնք շատ փայփայելով. դիւրակեցիկ արուեստագէտները կատարեալ գործեր կ'արտադրեն, բայց յաճախ ցուրտ. անոնք միայն ծնունդ կուտան արցունքոտ ու սարսուռն գործերուն, որոնք իրենք ալ լացած ու սարսուռացած են: Եւ արցունքներուն ամենէն դառնը չքաւորութեան արցունքն է, ինչպէս անօթութեան սարսուռը ամենէն սուրը սարսուռներուն: Դուրեան իր աղքատութեան և բնածին երկչոտութեան պատճառով աշխարհի մէջ չմտաւ, ընկերութենէ հեռու մնաց, մենիկ, անշուք, անհամ կեանքով մը ապրեցաւ և անհուն տրտմութիւնն ունեցաւ հեռուէն դիտելու կեանքի մեծ խնջուքին լոյսերը: Իր երազներուն մէջ կղզիացած, թերեւ Նախնանի աչքերով տեսաւ ուրիշներուն շօշափելի երջանկութիւնը և անշուշտ ունեցաւ վայրկեաններ, խորհողներու կեանքին մէջ անխուսափելի այդ վատութեան, այդ դասալքութեան վայրկեանները, որոնց մէջ տաղանդին արժէքին վրայ կասկածեցաւ ու ցաւեցաւ սալօնի մարդ մը եղած չըլլալուն:

Պետրոս Դուրեան միշտ տղայ մնացած է, մեծ հոգիներուն յատուկ այն միամտութեամբ, որ անհրաժեշտ է ճշմարիտ բանա-

ստեղծներուն: Տղոց պէս, միշտ սիրած է կատակը և ծիծաղը, մանաւանդ իր հիւանդութենէն առաջ. իր կատակելու սէրը առջի տեսները անչափ զօրաւոր եղած է իր մէջ, որ եթէ աղքատութիւնը չըլլար, թերեւ Դուրեան երգիծական գործեր ալ թողուր: Ըսի թէ՝ դպրոցին մէջ իր ընկերներուն ամենէն զուարթն էր, և իր չարածճիւղութիւններէն մէկ քանին յիշեցի: Ահաւասիկ ուրիշներ ալ:

Պետրոսի ընկերներէն բժշկական ուսանող մը աղջկան մը սիրահարած է եղեր. Պետրոս իր միւս ընկերները զուարճացնելու համար այդ սիրահարին բերնէն ֆրանսերէն նամակներ կը գրէ աղջկանը ուղղուած, շարադրութեան և ուղղագրութեան սխալներով դիտմամբ լեցրելով զանոնք, և կը կարգայ իր բարեկամներուն: — Եղիշէ վ. Դուրեան կը յիշէ նամակ մը, որուն մէջ Պետրոս իրենց տան դրացի քանի մը աղջիկներու վրայ սիրուն զուարճաբանութիւններ ըրած է: Տիգրան Ա. դամեան ալ ունի Դուրեանի մէկ նամակը, զոր մէջտեղէն երկուքի ծալլելով, կէսը ուրիշ իմաստ կուտայ, խայտառակ ու ծիծաղաշարժ իմաստ մը: Չանփէսճեան կը յիշէ զաւեշտական ոտանաւոր մը, զոր Դուրեան գրած էր Իւսկիւտարի տէրտէրներուն վրայ և որ կորսուած է

դժբաղդաբար: Նոյն իսկ իր գրական գործերուն մէջ շատ սակաւաթիւ հատուածներ կան, ուր բանաստեղծին զուարթութիւնը երևան կ'ելլէ, ինչպէս Թատրոն կամ Թշուառներ թատրերգութեան առաջին արարին մէջ քանի մը տեսարաններ:

Կատակելուն չափ, և անշուշտ շատ աւելի, Դուրեան սիրած է երգելը: Փայլուն ձայն մը ունէր, որով հայերէն, տաճկերէն և նոյն իսկ ֆրանսերէն երգեր կ'երգէր, դպրոցը եղած ատեն, ամենէն սիրուած «ձայնաւորներէն մէկն էր, և ամենքը կը լիշեն թէ՛ շատ քաղցրութեամբ կ'երգէր մեր մելամաղձիգ շարականները: Իր տունը, յաճախ, հիւր ունեցած ատեննին մանաւանդ, Դուրեան շարականներ կամ տաճկական երգեր կ'երգէր. այս վերջինները մասնաւորապէս սիրած ըլլալու է իրենց սիրաթաթաւ տրամութեան և թախծազին անուշութեան համար. և իր տաղերուն մէջ անոնց շեշտը և անոնց ընթացքը կալ տեղ տեղ:

Այնչափ լաւ կ'երգէր, որ իրենց տան վերի յարկը բնակող եւրոպացի վարձակալ մը, գիշեր մը, զմայլած, վառ կուգայ և, չհամարձակելով ներս մտնել, դուրսէն մտիկ կ'ընէ, երկրորդ օրը խնդրելով, որ ուրիշ անգամ ի-

րեն ալ թոյլատրեն անոր երգած ատեն գալ մտիկ ընել: Պէտք էր լսել այդ համակ քնարերգութեան տղան երբ կ'երգէր. կ'երևակայեմ այն շեշտը, այն փափկութիւնը, այն քաղցրութիւնը, զոր կը դնէր իր երգերուն մէջ. երաժշտութեան արուեստին անտեղեակ ըլլալով, եւրոպական երաժշտութեան վրայ գրեթէ բնաւ ծանօթութիւն չունենալով հանդերձ, Դուրեան հոգին կը զգար երաժշտութեան, ինչ որ ուսումնասիրութեամբ չըստացուիր. և իր ամբողջ կեանքին մէջ պաշտամունք մը ունեցած է երգերու համար, ինչպէս կը գրէ առ Ա. Լուսինեան իր մէկ նամակին մէջ.

«Էս աշխարհի մէջ միայն երգերը սիրեցի, կ'ուզեմ, որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլայ... ով որ երգ չունի կամ երգել չգիտէր, չունի զգացման, ներդաշնակութեան, գեղեցկին ու սիրունին իդէականը շօշափելու քաղցրութիւնը... մարդուս էն առաջին ձայնը երգն է... բնութիւնն ամբողջ երգ մ'է... երիտասարդ ըլլալ երգել, ծեր ըլլալ և աղօթել»:

Եւ իր տաղերը երգեր են, թուուցիկ թեթեւ տողերով, որոնք թւի արագ բախումով մը կը սլանան, փափուկ այերային մտածում-

ներով, որոնք խուսկի պէս կը վերամբառնան մեղմօրօր, ու բացատրութիւններով, որոնք նուազածութեան անուշութիւնն ունին:

Պետրոս նկարելու ալ յարմարութիւն ունէր, ճշմարիտ արուեստագէտի յոքնաձիր տիպար, որ իր նախնական վիճակին մէջ մնացած է սակայն: Իր մօրաքրոջը Մարքայի համար սիրուն զարդանկար գրեւ կ'ընդելուգէր. իր բանաստեղծութեանց տետրակին ըսկիգբը, խորհրդանշանական պզտիկ պատկերներ գծած է, շատ միամիտ, բայց բաւական իր նկարչութեան համար ունեցած ճաշակը ցուցնելու. ուսանողութեան միջոցին՝ անգամ մը իւսկիւտարցի երկու անձերու անուանը, մականունը և տարիին թուականը ծաղկեզարդ շրջանակներու մէջ կը գրէ և անոնց ղրկելով երկու ոսկի նուէր կը ստանայ:

Պետրոս Դուրեանի նկարագրին գլխաւոր յատկանիշներէն մէկն ալ երկչոտութիւնն էր: Ընկերութեան մէջ մտած չըլլալով, իր ընտանիքին և քանի մը մտերիմ բարեկամներու անձուկ շրջանակին մէջ սահմանափակուած անցնելով իր կեանքը, կանացի ամօթխածութիւն մը և պզտիկ տղու անհամարձակութիւն մը ստացած էր, զոր պահեց մինչև իր մահը: Այն անձերը, որոնք, իր գրուածները

կարդալով՝ կ'երեւակայէին վառվռուն, խօսուն պատանի մը, յուսախաբ կ'ըլլային, տեսնելով շիկնոտ տղայ մը, որ աչքերը վեր վերցնել անգամ կը վախնար, որուն բերնէն բառ մը չէր ելլեր: Անգամ մը Օրթաքէօյ, Եւգինէ Տուտուին տունը, — գրասէր ծեր կին մը, որ գրական մարդիկ իր տունն ընդունել կը սիրէր, — իմանալով որ Պետրոս Դուրեան այցելութեան պիտի գայ, շատ մը ակջիկներ, որոնք քանի մը տաղ կարդացեր էին Դուրեանէն, կուգան զայն տեսնելու: Բայց ապշած կը մնան՝ իրենց երեւկայած վայելուչ ու պերճախօս երիտասարդին տեղ անխօսուկ խպնոտ տղայ մը տեսնելով: Ուրիշ անգամ մը, տիկին Արուսեակ, ծանօթ դերասանուհին, Դուրեանի գրուածներէն ախորժելով, կ'ուզէ զայն տեսնել. Մ. Պոլիկեան կ'առնէ Դուրեանը և Բերա արուեստագիտուհիին տունը կը տանի. այդ տեսակցութեան մէջ Դուրեան այնչափ երեսը կախած, լուռ և անշարժ կը մնայ, այնպէս կը կարմրի պզտիկ բառ մը արտասանելուն, որ տիկին Արուսեակ կը զարմանայ, ինչպէս այդ անճարակ տղայէն կրնան ելլել այնքան գեղեցիկ գործեր: Արմէն Լուսինեան նոյն պատրանքը կ'ունենայ, սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսի մը զայն առաջին անգամ տեսնելով, և նոյն իսկ

գիտողութիւն կ'ընէ իրեն. ատոր վրայ է, որ Պուրեան կը գրէ իր ամենէն զմայլելի տաղերէն մէկը, Ի՞նչ կ'ըսեն.

Ինձի կ'ըսեն. կըրակոտ չես,
Լըճակի մը պէս ես մեռած:

Որչափ երկչոտ, այնչափ ալ խոնարհ և համեստ էր: Երբէք իր վրայ ամբարտաւանութիւն, ինքնագովութիւն, հպարտութիւն տեսնուած չէ: Իր վրայ մեծ համարում չունէր, իր գրուածները կը նկատէր իբր խանդավառ սրտի մը ճիւղերը, թախծազին կեանքի մը զեղումները, առանց խորհելու թէ արուեստի տեսակէտով ո՞ր աստիճան յաջողած էին անոնք. մեծ հիացում ունէր Ալիշանի, Պէշիկթաշլեանի և ուրիշ ժամանակակից բանաստեղծներու վրայ. իր մտքին մէջ և ոչ իսկ բաղդատութեան կը դնէր ինքզինքն անոնց հետ. անոնք վարպետներ էին իրեն համար, և ինք աշակերտ մը, փորձող մը. կը զգար թէ իր հոգին սովորական հոգի մը չէր, միայն թէ կը կարծէր, թէ աղքատութիւնն ու անմշակութիւնը իր կարողութիւնները չքացուցած էին. իր նամակներէն մէկուն մէջ ինքզինքը «մանուկ հանճար» կը կոչէ, ցոյց

տալով իր վրայ ունեցած իր գաղափարը իր ամբողջ անկեղծ միատուրեան մէջ. այդ երկու բառերուն մէջ ապահովապէս մանուկ բառն է՝ որ շեշտած է ինք, առանց հանճար բառին տալ ուղեւոր այն մեծ իմաստը, զոր ունի հիմա: Ուրիշ տեղ մը Վարդ և Շուշանին համար կը գրէ. «Ասի տասնհինգ տարուան հասակի սիրոյ և հանճարի յանդուգն փթթում մ'է»: Հանճար ըսելով՝ ինք խանդ, բանաստեղծական աւիւն, հոգիի կրակ կը հասկնար թերևս, և ոչ մտաւոր բարձր կարողութիւն, որովհետեւ ուրիշ տեղ մը կը գրէ, գերագոյն համեստութեամբ մը. «բանաստեղծ չեմ, բայց բանաստեղծութիւնը կը սիրեմ»: Ուրիշ տեղ մըն ալ. «Յիրաւի բռնի թատերագիր կամ բանաստեղծ ըլլալ կ'ուզեմ, — տենչ մը, որ աղքատիկ հիւղի մը անկիւնը քաղցի և ցուրտի սև վերմակներուն տակ ապամայ կը մարի»:

Այնչափ կը տարակուսէր իր գործերուն արժանիքին վրայ, որ կը փափագէր հրապարակին վրայ ծանօթ վարպետներէն մէկուն կարծիքն ունենալ անոնց մասին, մանաւանդ Պէշիկթաշլեանինը, բայց չ'կրնալով իր ամէկօրութիւնը զսպել, երբէք չէր յաջողած իր գրածներէն մէկը ձեռքովը տանիլ անուանի

բանաստեղծին ցուցնել: Վերջապէս, անգամ մը Տիգրան Ա. դամեանի հետ կ'երթայ կը գտնէ Պէշիկթաշլեանը, որ Իւսկիւտար Օտեաններու տունն էր այդ միջոցին, կը ներկայանայ անոր, գրեթէ զողզուալով, և իր Սև հողեր թատրերգութիւնը կուտայ անոր, խընդրելով, որ հաճի իր կարծիքը յայտնել անոր վրայ. Պէշիկթաշլեան քանի մը օր յետոյ ետ կը դարձնէ ձեռագիրը, ըսելով թէ՝ բաւական լաւ է և թէ փալլուն ապագայ կը խոստանայ այդ գործին հնչիւնակը:

Եւ բնական էր, որ Դուրեան իր վրայ այնքան համեստ գաղափար մը կազմէր, որովհետև լուրջ քննադատութիւն մը չգըտնուելով. իր գրուածները աննշան, չգնահատուած, գրեթէ անծանօթ մնացած էին. բացի քանի մը բարեկամներէ և քանի մըն ալ շատ դրասէր անձերէ, քիչեր կարդացած էին իր տաղերը, և կարդացողներն ալ ճշդիւ չէին գիտեր անոնց արժէքը. քերթողին մահէն յետոյ իսկ այդ բարեկամները անոր վրայ իրենց գրածներուն մէջ միշտ վերապահութեամբ խօսածն, վախճալով շատ խոշոր բաւեր գործածելու, գովեստէ մը յետոյ անմիջապէս քըշելով անոր անուս ըլլալը: Դուրեան աւելի իր թատրերգութիւններով ծանօթ էր, որոնք

իր անունը ժողովրդական ընելու կը նպաստէին. և թատրոնի մէջ է որ ունեցած է իր փառքի հազուագիւտ վայրկեանները. քանի մը անգամ, իր խաղերուն ներկայացումէն յետոյ, զինքը ծափելով բեմ կ'ոչած են, թէ և իր անյաղթելի ամէկոտութեամբ մէկ անգամ միայն բեմ ելած է:

Մինչդեռ Պէշիկթաշլեան բարոյական ամեն յաջողութիւն ունեցած է, «վարպետի» անունով լուսապսակուած, իր խաղերուն ներկայացմանց մէջ ծափահարուելով, իր տաղերն ամենն ալ ժողովրդական երգերու փոխուած տեսնելով, ամենէն յարգուած և հիացուած, բոլոր «մեծ»-երուն տունը ընդունուած և մեծարուած, մինչև մահը, և մօնաւանդ մահուան մօտ, հիացմամբ և խնամքով պաշարուած, — Դուրեան պզտիկ համբաւ մը միայն ունեցած է, սահմանափակ համակրութիւն մը:

Իր ամենէն մեծ ցաւերէն մէկը եղած է իր գրածներուն հրատարակումը չ'տեսնելը: Քանի քանի անգամ բերանացի և գրաւոր կրկնած է այդ տենչը: Առ Ա. Լուսինեան ուղղուած նամակի մը մէջ կը գրէ. «Մէկ քանի պատառ թուղթերու վրայ արցունքոտ տողեր գրեր եմ, անշուշտ բարեկամքս զանոնք պիտի պատուին և անոնց արև պիտի տեսցը-

ներն»։ Շատերու գիմում ըրած է խնդրելով, որ հրատարակեն իր քերթուածները, գրեթէ միշտ չլաջողելով։ Միայն Պարոնեան քանի մը հատ հաճած է հրատարակել այդ քերթուածներէն իր Թատրոնին մէջ։ Անգամ մը Նար-Պէյին գիմած է նոյն խնդրանքն ընելով, բայց այդ տեղ ալ իր յոյսը ի դերեւ ելած է։ Կ'երևայ թէ ատեն մը յոյս ունեցեր է իր Թատրոն կամ Թշուառները տպելու, ինչպէս կը տեսնուի անոր յառաջաբանէն. բայց չէ յաջողած, և այդ թատերախաղը իր կենդանութեանը ոչ միայն չէ հրատարակուած, այլ հակառակ զայն բեմ հանելու իր ջերմ բաղ-ձանքին, չէ իսկ ներկայացուած։

Իր գործերը տպուած տեսնելու փափազը հիւանդութեանը միջոցին աւելի սաստկացած էր, հաստատուն գաղափար մը դարձած էր։ Ամեն առիթով, իր բոլոր բարեկամներուն կը կրկնէր իր իղձը։ Եւ օր մը հօրն ալ կ'ըսէ. «Հայրիկ, թէ որ փարայ ունեցող ըլլայիր և գործերս քերականի պէս տպագրէինք, ստակ կը շահէիր»։ Խեղճ ծերը, որ խիստ բարի անձ մը եղած է, հին գլխով, բայց ազնիւ սրտով այն մարդերէն մէկը, որոնց սերունդը կը ջնջուի հետզհետէ, անուս, բայց բաւական ուսումնասէր, (անգամ մը 70 ղրուշ, —ամ-

բողջ հարստութիւն մը, —կուտայ իր զաւկին բառարան մը գնելու համար), գինեճոլ բայց ընտանեսէր, խեղճ ծերը գլուխը կը ծռէ տղուն այս խօսքին, «Իբր թէ, ինչպէս կը գրէ Եղիշէ վ. Գուրեան նամակի մը մէջ, ամօթ մը կամ պատասխանատուութիւն մը զգար աղքատ ըլլալուն համար»։

Բնական է, որ այս պայմաններուն մէջ մարդ ստիպուի համեստ ըլլալու, իր վրայ շատ պզտիկ գաղափար կազմելու, բան մը՝ որ միշտ օգտակար չէ, որ մինչև իսկ վնասակար է ընդարձակ տաղանդներու ամբողջական փթթումէն, որովհետեւ գովեստը կարողութիւնները կը սնուցանէ, և հպարտութիւնը մեծութեան զգացում մը և դէպի մեծութիւն ձգտում մըն է։

Գուրեանի համեստութեան հաւասար եղած է իր հեղութիւնը։ Փափուկ ու մեղմ բնաւորութեամբ, ամենուն վրայ տարածելով անհուն գուրգուրանք մը, չճանչնալով բարկութիւնն ու ոխը, այդ տղան երևոյթի մը տպաւորութիւնը թողած է իր ծանօթներուն վրայ, կարճատե ու գերբնական երևոյթի մը։

Ահաւասիկ իր հեղութիւնն ու ներողամտութիւնն ապացուցանող միջադէպ մը, զոր Եղիշէ վ. Գուրեան կը պատմէ նամակի մ-

մէջ. «Ինքն շատ համբոյր բնաւորութիւն մ'ունէր: Անգամ մը աշխարհագրական քարտէզ մը պատրաստած էր,—գեղարուեստի մասններ ունէր,—դեռ վերջին ձեռքն չէր դրած յայն, ծովամէջի կոհակատիպ գծերն կ'մնային. հետաքրքրութեամբ մօտեցայ, գրիչն առի՝ լրացնելու նպատակաւ իւր թերին և քանի մը անշնորհ գծեր կափուտեցի. ամբողջ աշխատութիւնն հարկաւ ի դերեւ ելաւ. երեւակայէ՝ թէ որչափ զայրոյթ կրնար զգալ այդ պահուն. բայց երբէք ձեռք չվերցուց լիս»:

Իր այս անուշ բնաւորութեան համար զինքը շատ կը սիրէին: Եւ պզտիկ շրջանակի մը մէջ գորով ու հիացում չէր պակսեր Դուրեանին: Իւսկիտարի երիտասարդութիւնը, ձեռքէ ձեռք կարդալով Պետրոսին տաղերը, անոր թատերգութեանց ներկայացումը տեսնելով, կը սիրէր իր բանաստեղծը և կը հպարտանար անով, ինչպէս շքեղօրէն ցուցուց անոր թաղումին օրը: Նոյն իսկ փողոցի տղաքը կը ճանչնային Դուրեանը և կը յարգէին զայն. երբ բանաստեղծը կ'անցնէր իրենց տան փողոցէն, պզտիկ բզեզները պահ մը կը դադրեցնէին իրենց կուկուլուճի կամ առըմի խաղերը, ըսելով իրարու: «Նայէ, նայէ, Դուրեանն է:» Եւ Դուրեան քալելը կ'երագէր, կարմրելով, աչքերը վար առած:

7

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՏԱՐՓԱՆՔՆԵՐԸ

Դուրեանի կեանքին ամենէն մութ մնացած մասը, իր տարփանքներուն պատմութիւնն է: Կամ այն է, որ այդ տղան երբէք մէկը չէ սիրած, իր գորովն ու պաշտումը տարածելով ամբողջ կին էակին վրայ. կամ այն է, որ իր գերագոյն ամէկոտութեամբ իր սրտին զաղտնիքները ծածկած է նոյն իսկ իր ընկերներէն: Ըստ Մ. Պոլիկեանի, այդ սէրերը օգային, պղատոնական զգացումներ եղած են պզտիկ անորոշ իղձեր. ստուերի մէջ ծնած ու մեռած, առանց արեւ տեսնելու: Ծանփեսճեան, որ մինչև մահը ամեն օրուան ընկերը եղած է բանաստեղծին, ու է աղջկան անուն չիշեր, որուն նախասիրութիւն ցուցուցած ըլլայ, ու է էակ չգիտեր որուն վրայ գրած ըլլայ իր սիրերգները: Նոյն բանը կ'ըսէ նաև Տիգրան

Աղամեան: Յուսահատեցուցիչ չէ ասիկա, անոնց համար մանաւանդ, որոնք կ'ուզէին անունը գիտնալ այն երջանիկ էակին որ ծընունդ տուած է այդ արցունք-տաղերուն, ճանչնալ էլ վիրը մեր բանաստեղծին: Ինչ, ուրեմն այն ջերմագին բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ զգացման այնքան ճշմարիտ ու խոր շեշտ մը կը հնչէ, որոնք կը սարսուռան տարփանքի և տանջանքի այնքան ակեղծ սարսուռով մը, այդ ամենքը օգի մէջ ճիշեր են: Եւ այդ տրտում երգերը, որոնք այնչափ ընթերցողներ ու ընթերցողհիներ լացուցած են արցունք չեն խլած հեղինակէն. երբ ընթերցողներն իսկ, զանոնք կարգացած ատեն, պաշտուած դէմք մը կը տեսնեն աչքերնուն առջև, ինք հեղինակը զանոնց երկնած ատեն մէկուն չէ խորհած: Դժուար է ասոր հաւատալ: Ա'ըմբռնէր, որ այդ երկչոտ տղան, որ օրիորդի մը երեսը նայած ատեն կը կարմրէր, սիրոյ յայտարարութեան մը լանդգնութիւնն ունեցած չըլլայ երբէք, համարձակած չըլլայ դարպաս ընել աղջկան մը, յարաբերութիւններ, ժամադրութիւններ ունեցած չըլլայ, նոյն իսկ սիրահարական նամակ ալ գրած չըլլայ. բայց թէ բնաւ սիրած չըլլայ ատ անկարելի է: Ար բա-

ւէ կարգալ ներա հետը, Սև սևը, Հըծ-ծիւնքը, Զնէ պաշտեմը, ինչպէս և Վարդ և Շուշանի Դ. և Զ. տեսարանները, համոզուելու համար թէ այդ հրեղէն էջերը երեակայութեամբ չէին կրնար գրուիլ: Դէթ երազ մը, իր սրտին մէջ թաքուն, պարտէր այրել զայն: Արդէն իր տաղերէն կարելի չէ հետեցնել թէ Դուրեան աղջիկ մը նիւթականօրէն սիրած ըլլայ. իր սիրերգները պաշտումի խունկի մը անուշահոտ ալրումներն են անծանօթ սիրելուհիի մը առջև, յուսահատ երկրպագութեան և երկչոտ երազի թոթովումներ: Եւ իր կեանքին, իր նկարագրին, իր քերթուածներուն ուսումնասիրութենէն օգտուելով, եթէ ուզենք վերակազմել կնոջ վրայ իր ունեցած գաղափարը, ահաւասիկ՝ ինչ որ կը գտնենք մօտաւորապէս, — կինը իրեն համար, ինչպէս ամեն ռոմանտիկ բանաստեղծի համար, գերազանց ու գերբնական էակ մը եղած է, տեսակ մը հրեշտակ-ծաղիկ, որուն առջև պէտք է երկրպագել, տեսակ մը աստուածութիւն, զոր պէտք է պաշտել, իսկութիւնն իսկ կեանքին: Միշտ գուրսէն, միշտ հեռուէն տեսնելով կինը, անոր արտաքին ճաճանչումէն շլացած, չէ թափանցած անոր հոգւոյն և չէ տեսած ինչ որ կայ յա-

ճախ մուտք ու զազիր՝ այդ էակ - փոփոխ ըն-
մէջ: Ձէ, ինքը զմայլանքի աչքերով ու կոյր
հաւատքի միամտութեամբ, ինչպէս բոլոր
ճշմարիտ հաւատացեալները, դիտած է այդ
այնչափ փափուկ արարածները, որոնց գեղեց-
կութիւնը զինքը կը տառապեցնէր, դիտած է
զանոնք, ինչպէս մարդ արշալոյսը կը դիտէ
կամ լուսինը ծովուն վրայ, յափշտակութեամբ
և հիացումով, և այն սէրը, որով զանոնք սի-
րած է, այնչափ մաքուր, այնչափ թափան-
ցիկ, այնչափ այերային եղած է, որչափ ճեր-
մակ այն ամպերը որոնց տարտամ շուշան-փո-
շիին մէջէն աստղերը կ'երևան իրենց ամբողջ
պայծառութեամբ: Միշտ ծնրադիր, աչքը լե-
ցուած անոնց մարմնին գեղեցիկ ձևերովն ու
անոնց մսին թարմ գոյներովը, հոգին թըր-
թուալով այն լլկիչ ու քաղցր սարսուռովը, որ
անոնց աչքերէն ու մազերէն ու լանջքէն կը
հոսի, իր ամբողջ էութիւնը պարուրուած
զգալով այն մոգութեան ցանցովը, որով կնոջ
մը տեսքը ամբողջ կեանք մը կը կապկպէ,
Դուրեան լսելի ըրած է, արտայայտելու հա-
մար իր զգացումները, զոր պահել ալ ևս տան-
ջանք մը պիտի ըլլար, ամենէն իրական և
միանգամայն ամենէն տարտամ երգերը՝ որոնք
լսուած են: Իր սիրային տաղերը ստրուկի

իղձեր են առ անմատչելի Դշխոն, հաւատա-
ցեալի իղձեր առ Ամենակալը, աննշան ծաղկի
իղձեր առ Արևը. աղաչանքի ամենասրտաշարժ
շեշտով մը, բանաստեղծը ամեն վայրկեան
ճակատը հողին կը քսէ այդ կուռքին առջև,
և կուլայ. ու իր արցունքները լավա են, ու
մեղր են:

Իր տաղերէն Ներա հետը կը գտնենք
միայն, ուր համբոյրի խօսք կայ.

Համբոյր մ'առի ներանէ,

Համբոյր մ' անհուն գորովի:

Միւս բոլոր քերթուածներուն մէջ սէրը
իր աննիւթական այրումի նկարագիրը կը պա-
հէ, առանց երբէք մտեղէն աննշանքի ձևն
առնելու: Եւ Ներա հետին այդ տողերն
ալ երևակայական են պարզապէս. որովհետեւ
նոյն իսկ իր շատ մը էջերուն մէջ հակառա-
կը պնդած է բանաստեղծը. տհաւասիկ հա-
տուած մը իր մահուան մօտ գրած մէկ նա-
մակին.

«Մեռնի՛լ թարմ և երազոտ, մեռնի՛լ ա-
ռանց մարմարեայ ճակտի մը վրայ խորշոմ
մը գծուելու, առանց շուրթեր համբոյ-
րով մը բորբոքելու, առանց հոգին ժպիտով
մը հրգեհնելու»:

Նոյն գաղափարը անուղղակի կերպով
կրկնած է իմ ցաւը-ին մէջ։

Ջերմ համբոյրով մը՝ դեռ չայրած
Սա ցուրտ ճակատըս՝ դալկահար՝
Հանգչեցունել հողէ բարձին,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար։

Դեռ չը գրկած էակ-փունջ մը,
Ժպտէ, գեղէ, հուրէ շաղկալ,
Ննջել հողէ վերմակին տակ,
Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար։

Եւ Տրտուենջքին մէջ իր աղէկէզ ճիչն
ալ նոյն ցաւը կը յայտնէ.

Ի՛նչ, երազէ վերջ գրկէլ ցուրտ շիրիմ։
Երազ, իր ամբողջ սէրերը երազ մը ե-
ղած են։ Բայց երազը իսկութիւնն իսկ է սի-
րոյ, անոր անշօշափելի, բայց ոչ նուազ գո-
յացական ոգին. և երազողը տարբեր կերպով
կը սիրէ, այնչափ աւելի սաստիկ ու տառա-
պագին սիրով մը, որչափ աւելի թաքուն է
ու տարտամ։ Բայց թէ այդ սիրոյն վրայ բառ
մը արտասանած չըլլայ իր մտերմագոյն բա-
րեկամներուն, ինք որ սրտագեղումի բնաւո-
րութիւն մը ունեցած է, ասիկա զարմանալի
է։ Իր բոլոր նամակներուն մէջ աղջկան մը

անուն չենք գտներ, ոչ մէկ ակնարկութիւն
սիրային դէպքի մը. և իր նամակներէն շատը
գրած է հեռու տեղ գտնուող բարեկամներու,
որոնց անշուշտ պիտի իմացնէր իր սրտին հա-
կումները՝ եթէ ունենար։ Մէկ տող մը կայ,
մէկ հատիկ մը, ուր կնոջ մը վրայ կը խօսի,
բայց այն ալ ծայրայեղօրէն անորոշ է. առ
Ա. Լուսինեան ուղղուած նամակի մը վերջը
աւելցուցած է.

«Ն եր ա հետ քնչ ունեցաք մինչև հի-
մա, կ'աղաչեմ, տեղեկութիւն»։

Այդ Ն էն Լուսինեանի սիրած մէկ աղ-
ջիկն ըլլալ կը թուի։ Եւ ասիկա մթութեան
վրայ մթութիւն մըն ալ կ'աւելցնէ։

Նմանապէս, միակ անգամ մը, իր քեր-
թուածներուն մէջ աղջկան մը անունը լի-
շուած կայ։

«Ես կը պաշտեմ զիմ Պիստոս». բայց այդ
անունը վաւերական չէ. Դուրեանի ձեռագրին
մէջ Պ . . . սկզբնատառը կայ միայն. Իստո-
սը վերջէն աւելցուած է, չգիտցուիր որո՞ւն
կողմ է և քնչ նպատակով։

Այս անորոշութեանց հետ, կան քանի մը
անվաւեր ու հակասական պատմութիւններ,
զոր կը դնեմ հոս հետաքրքրութեան համար,
առանց եզրակացութիւն մը հանել կարենալու։

Պետրոս Դուրեանի բարեկամներէն տօքթօր Սարգիս Ֆինճանճեանէ, որ Պուլկարիա կը գտնուի, խնդրած ըլլալով տեղեկութիւններ տալ բանաստեղծին վրայ, ահաւասիկ անոր տարփանքներուն մասին ըրած հարցումիս իր լակոնական պատասխանը.

«Իբր կենսագիր Պ. Դուրեանի, գուցէ աւելորդ չըլլայ ձեզ յայտնել թէ Պ. Դուրեան կը սիրէր Ս... անուն օրիորդ մը, որ այժմ ամուսնացած և մեռած է. իւր ոտանաւորներուն մէջ շատ տեղ անոր ակնարկութիւններ ունի. այս սէր բանաստեղծական կամ իգէական էր միայն, և աղջիկը տեղեկութիւն իսկ չունէր, որչափ որ կը կարծեմ գիտնալ, թէ այս մեծ բանաստեղծէն կը սիրուի»:

Ասիկա յստակ է, բայց շատ անբաւական: Կրնայ ճիշդ ալ ըլլալ, որովհետեւ Դուրեանի տաղերուն կը յարմարի չփոխանակուած, թաքուն մնացած սէր մը: Բայց մանրամասնութեանց կատարեալ երաշտութիւն մը կը պաշարէ այդ Ս... սկզբնատառը: Եւ ահաւասիկ հակասութիւնները. ըստ Ա. Լուսինեանի, այդ աղջիկը կը կոչուի Սաթինիկ և կ'ապրի տակաւին:

Իսկ այն պատմութիւնը, որ ամենէն տարօրինակն է, ամենէն վիպասանականը, ամենէն

անվաւերն և անբնականը, հետեւեալն է, զոր տօքթօր Կոզմա, Դուրեանի բարեկամներէն, կը պատմէ: Որպէս թէ Դուրեան դպրոցէն արդէն սիրահարութիւն մը սկսած ըլլայ նոյն դպրոցին աշակերտուհի եղող ծանօթ բարձր ընտանիքի աղջկան մը հետ, սիրուած ըլլայ անկից, անոր հետ ժամադրութիւններ և նամակներ ունեցած ըլլայ. յետոյ, դպրոցէն ելլել է ետքը, այդ փոխադարձ սէրը կը շարունակուի, և այն աստիճան կը սաստկանայ, որ Պետրոս կը յանդգնի ամուսնութեան խնդրել աղջիկը: Ծնողքը արհամարհանքով կը մերժեն զայն իր աղքատութեան համար, և այլ ևս ամեն տեսակցութիւն անկարելի կ'ընեն երկու սիրահարներու միջև. աղջիկը սրտին ցաւէն, հիւանդ կ'ըլլայ. բժիշկը կը յորդորէ, որ թոյլատրեն Դուրեանին գոնէ երբեմն գալ զայն տեսնել. քանի մը տեսակցութիւն կ'ունենան, բայց աղջիկը, ապահով որ Պետրոսը երբէք իրը պիտի չըլլայ, չը միտի թարուի, և վերջապէս կը մեռնի իր հիւանդութենէն, ճիշդ այն հիւանդութենէն, որ Դուրեանն ալ կը սպաննէ անոր մահէն վեց ամիս յետոյ:

Այս չափազանց բանաստեղծական պատմութիւնը ո և է ապացոյց չունի իրականութեան, կը ցաւիմ որ տօքթօր Կոզմա, հակա-

ռակ իրեն գրած քանի մը նամակներուս, խընդ-
րած բացատրութիւններս չտուաւ այս մասին:
Միւս կողմէ, Դուրեանի մտերիմ բարեկամնե-
րը, մանաւանդ ձանփէսճեան, բացարձակապէս
կը հերքեն այդպիսի վիպական պատմութեան
մը գոյութիւնը:

Ահաւասիկ ինչ որ կրցայ հաւաքել Պետ-
րոս Դուրեանի սրտի կեանքին վրայ: Չեմ գի-
տեր, թէ ո՞վ պիտի կրնայ լուծել օր մը այս
հանելուկը: Կը կարծեմ թէ միակ անձ, որ
այդ պատմութիւնը ամբողջ ու ճիշդ գիտէր,
Վարդան Լուծֆեանն էր, և անալ իր գիտցածէն
ոչինչ թողած է զժբախդաբար:

Ե

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ.—ԼՈՒԹՖԵԱՆ

Վարդան Լուծֆեանի հետ Պետրոս Դու-
րեանի մտերմութիւնը պարզ բարեկամութեան
մը չնմանիր, տեսակ մը հոգիի և մտքի եղ-
բայրութիւն է, եզական և սրտաշարժ: Իր
բոլոր բարեկամներուն համար սէր ունէր
Դուրեան. բայց Վարդանը, ինչպէս կը տես-
նուի անոր մահուան վրայ ոտանաւոր ու ար-
ձակ գրածներէն, սիրուհիի մը պէս կը
սիրէր: Եւ քանի լառաջացաւ կեանքի մէջ,
քանի մահուան մօտեցաւ, այնչափ աւելի սի-
րեց զայն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ամենէն աւելի
անիկա զինքը կը հասկնար: Լուծֆեան գրող
մըն էր, և Լուծֆեան հիւանդ մըն էր: Հոգի
մը, որ նոյն խմորէն շինուած էր և նոյն կա-
ղապարին մէջ թափուած: Հոգի մը, որուն մէջ
Դուրեան կրնար իրը հեղուլ: Եւ արդարեւ,
այդ երկու պատանիները, ամեն օր իրարու

Հետ, դպրոցական գրասեղաններէն մինչև մահուան դուռը, մէկտեղ ապրելով, մէկտեղ շնչելով, մէկտեղ զգալով, մէկտեղ խորհելով, մէկտեղ երազելով ու մէկտեղ լալով, զիրար թափանցած էին: Վարդան Լուծֆեան աւելի ուսեալ էր քան Պետրոս Դուրեան: Բժշկական վարժարանի աշակերտ էր, և աւելի տեղեակ՝ գիտութեանց ու ֆրանսերէնի: Աւելի շատ բան կարդացած էր: Միջադէպ մը բաւական է ասիկա տպացուցանելու համար: Սահմանադրութեան տարեգարձի հանգէսի մը, Դուրեան շատ կը հաւնէ երգի մը յանկերգին և կը գովէ անոր հեղինակը. Լուծֆեան կ'ըսէ անոր. «Այդ տողերը ֆրանսացի բանաստեղծէ մը գողցուած են. ինչո՞ւ ամեն լսածիդ կը հաւնիս. ֆրանսերէն շատ չես կարդար, որ գիտնաս թէ որչափ բանագողութիւն կայ մեր գրողներուն մէջ»: Բայց որովհետև երկուքին կեանքերը իրարու մէջ ձուլուած էին, մէկուն ընթերցումները միւսինն ալ կ'ըլլային, այնքան սովոր էին իրենց տպաւորութիւններն իրարու մանրամասնօրէն հազորդելու: Դուրեան աւելի թափանցող մը եղած է քան աշխատող մը, աւելի ստեղծող մը քան փնտռող մը, աւելի գուշակող մը քան սորվող մը: Իր սակաւաթիւ ընթերցմանց մէջ ըմբռնած է,

տեսած է, զգացած է այնչափ բան, որչափ ուրիշներ չեն գտած ամբողջ մատենագրութեանց մէջ: Լուծֆեան, զուրկ իր ընկերին հանճարէն, աշխատող մը եղած է, ուշիմ միտք մը, որ կ'ընդունի. թերևս իր գրածները աւելի իմաստալից էին և աւելի ցուրտ: Լուծֆեան քերթուածներ, թատերգութիւններ, նամակներ գրած է, որոնց ամենքն ալ կորսուած են հրդեհի մը մէջ:

Պէտք էր տեսնել երկու բանաստեղծները, երկուքն ալ բռնուած «երկնքի հիւանդութեամբ», երբ կ'երթային թե թեկ պտտիլ, նկարագրել մենութեանց մէջ, Չամլըճայի բարձունքին վրայ առանձնացած Վոսփօրը դիտել կամ մելամաղձիկ թրքուհիները: Պէտք էր լսել անոնց խօսակցութիւնները, տրտում խորհրդածութիւններով լեցուն, սև գաղափարներով սարսուռն. երկու հրդեհներ որոնք իրար գրկելով բոցահեղեղի մը ծնունդ կուտային: Եւ ապա, երբ աւելի թանձրացաւ թախիծը, պէտք էր լսել անոնց կրկին լռութիւնները, որոնք անխօս բոցերու պէս «իրարու մէջ կ'այլէին»: Երբ երկուքն ալ իմացան իրենց ախտին անբուժելիութիւնը, երբ իմացան մահուան դանդաղ բայց յարատև ոտնաձայնը, որ կը մօտենար, այդ երկու բախտակից

Հոգիները աւելի սերտիւ իրարու փարեցան և մէկ Հոգի կազմեցին: Դուրեան իր գեղեցկագոյն տողերէն մէկ քանին պրած է այդ երկու Հոգիով մենութեան ժամերը երգելու համար:

Ո՛հ, կը լիշէս, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ մըխայինք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիկ,
Սև հովանոցք վշտահարի:

Մեր հոգիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էին տրտում.
Սև ծըծէինք, սուգ անհատնում,
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Բայց Լուծֆեան կանխեց Պետրոսը մահուան մէջ: Աւելի շուտ տկարացաւ և աւելի շուտ յաղթուեցաւ անկից: Իր ընտանիքը մեծ զոհողութիւններով Եգիպտոս ղրկեց զայն, որպէս զի գոնէ դեռ քիչ մը ատեն տևէ կեանքը: Քանի մը ամիս մնաց հոն, միշտ Դուրեանին վրայ խորհելով, ու խորհելով, որ երբ երկուքն ալ իրենց աչքը փակէին, ալ ոչ մէկ տեղ մը, ոչ մէկ ատեն մը պիտի տեսնէին զիրար, որովհետև Լուծֆեան չունէր Դուրեանի խանդավառ հոգին, որ կրնայ տարա-

կուսիլ, բողոքել, անիծել, բայց որ չկրնար ուրանալ. Լուծֆեան անհաւատ էր, և առանց հաղորդութիւն առնելու մեռած է: Ամեն թղթատարով երկու բարեկամները իրարու կը գրէին. այդ թրթռուն թղթակցութիւնը զոր երկու հիւանդները կը փոխանակէին, ամենէն ճիշտ և ամենէն տաք կենսագրութիւնը պարտ էր պարունակել այդ երկու տառապող հոգիներուն: Դժբախտութիւն մըն է որ բոլոր այդ նամակները հրդեհի մէջ փչացած են:

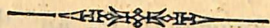
Հիւանդութիւնը կը սաստկանայ, և Լուծֆեանի ընտանիքը իրենց զաւակը Պոլիս կը բերեն նորէն: Որչափ ատեն որ դեռ կ'ապրի հիւանդը, Դուրեան անոր քով կ'անցընէ իր օրերը, անոր հետ խօսելով, անոր հետ լալով, երբեմն ալ աչքերը անոր աչքերուն յառած լուռ խոհանքի ժամեր անցնելով, անոր հիւանդ շունչը ծծելով, ինք ալ արդէն հիւանդ, և,—սրտաշարժ մանրամասնութիւն,—անոր ապուրէն ուտելով, «որպէս զի ինք ալ անոր հետ մեռնի»:

1871-ի օգոստոսին է, որ Վարդան կը մեռնի, Պետրոսէն վեց ամիս առաջ:

Տխուր՝ ինչպէս մարմին մը, որմէ խոյս կուտայ հոգին, Պետրոս Դուրեան իր բարեկամին մահուան վրայ յուզուած էջեր կը գրէ.

«Փտեցան նորա ոսկերքը հիմա. հարթ
և անյայտ եղաւ նորա հողակոյտը: Չէի ուզեր
հաւատալ թէ պիտի մեռնի՝ մինչև այն ժա-
մանակ երբ իր վերջին նուազեալ նայուածք-
ներէն մին արձակած ատեն՝ դեռ ինձ չհա-
սած երկուքիս մէջտեղ ինկաւ մարեցաւ, մին-
չև այն ատեն երբ տխուր ձայնը խղաղուկ
«մնաս բարով» ի մը մէջ կը մարէր: Ահ, յի-
շատակներ կան, որոնք իրենց շարունակու-
թեան մէջ շանթեր են... Սրտիս ծալուցը
մէջ միայն մէկ կորովի խորշ մը կրցի պահել
իր տխուր դամբանականը արտասանելու հա-
մար:

Երբ վեց ամիս յետոյ ինք ալ մեռաւ,
իր վերջին վայրկեաններուն իսկ դեռ իր բա-
րեկամին անունը կը լիշէր: Չեմ գիտեր ին-
չո՞ւ զանոնք քովէ քով չեն թաղած: Թերևս
շարունակէին հողին տակ ալ միտնալ մէկտեղ:

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

Լութֆեանէն գատ, Դուրեան ունեցած
է իբր գրական բարեկամ՝ Արմէն Լուսինեանը,
զոր իր կեանքին վերջին տարիներուն ճանչցած
է, որուն հետ երկայն պոռոյտներ, բանաստեղ-
ծական խօսակցութիւններ և բաւական ըն-
դարձակ թղթակցութիւն մը ունեցած է: Բայց
Լութֆեանէն յետոյ իր ամենէն մտերիմ բա-
րեկամը, և այն որ մինչև անոր մահը անոր
քովը գտնուած է, Յովհաննէս ձանֆէսճեանն
է, որուն հետ ալ յաճախ գացած է պտըտիլ
իր սիրական տեղերը, Չամլըճա, Մէօհլըդար,
Պաղլարպաշի: Անոր է, որ ձօնած է իր ամենէն
ողբագին երգերէն մէկը, յուշքը.

Տրտում կոչնակ մերբ հնչէ,
Մըտերմիդ մահը լիշէ:

Իր սիրած բարեկամներէն մէկն ալ Պողի-
կեանն եղած է, որ նոյնպէս իր պտոյտնե-
րուն կ'ընկերակցէր երբեմն, ինչպէս և Տիգ-
րան Ադամեան, որ սակայն իր վերջին տարին
իրմէ հիւռլ թղթակցութեամբ միայն պահած
է իր մտերմութիւնը:

Այս բարեկամներէն մէկուն հետ, կամ
մին մենակ, Դուրեան, ծայրայեղօրէն մենա-
սէր, լուր օրերը կ'ընտրէր կամ կիրակի ար-
տունները կանուխ, երբ գեռ մարդ չկար դուր-
սը, պտոյտի երթալու համար, ու հոն բնու-
թեան հետ առանձին, կը դիտէր, կը խոկար
և երբեմն ալ կը խօսէր: Իր խօսակցութեան
գլխաւոր նիւթը մահն էր իր ամբողջ վերջին
տարին, դէպի մահ ընդ քարշ, վայրէջքի այդ
տաժանելի տարին, իր բարեկամներուն, իր
ծանօթներուն, իր դէմը ելլողին կ'ըսէր իր
անհուն ցաւը՝ կեանքէն կանուխ բաժնուե-
լուն, կեանքէ մը, որ անչափ ցուրտ և ան-
արև՝ արդէն մահուան կը նմանէր սակայն:
Բայց երբեմն ինքզինքը կը մխիթարէր ժո-
ղովուրդին միամիտ իմաստասիրութեամբը.
«Օր մը չէ, օր մը պիտի մեռնիմ. կանուխ
կամ ուշ, նոյն բանն է». և առ ձանձնեցնեան
նամակին մէջ կը գրէ. «Երբեք մի մտաբերիր,
որ ես յուսահատ եմ, բնաւ. բանաստեղծ մը

մահուանէ չսոսկար: Այն ատեն իրաւունք ու-
նէի ցաւելու, երբ ամենքը անմահ ըլլային և
ես միայն մահկանացու»: Նոյն իսկ երբեմն
կը տենչայ մահուան. աշխարհի մէջ ամեն
բան խոցեց զինքը: Անիկա մեծ սպեղանին
պիտի ըլլար:

Խորշ մը կար որ զիս չէր ծաղրիր,

Այն լուռ փոսն էր գերեզմանիս:

Բայց ասոնք անձնախաբուրթեան ճիգեր են,
որոնց տակ դիւրաւ կը նշմարուի մեծ տըրտ-
մութիւնը լաւէրժական բաժանումին. այդ
վայրկեանական կեղծ անտարբերութեանց ետեւ,
մահուան երկիւղը կայ և կեանքի տենչը:

Ո՛հ, տըւէք հոգևոյս կրակի մի կաթիլ,

Սիրել կ'ուզեմ գեռ, և ապրիլ ու ապրիլ:

Չամըճայի կատարը, ծերուկ հայ խահ-
վէ չի մը կար, բարի մարդուկ մը, որ Դուր-
եանը կը ճանչնար և կը սիրէր: Ամեն կիրա-
կի, երբ տեսնէր, որ բանաստեղծը կուգայ, կը
վազէր փսիաթը կը փռէր գետինը, խահվէն
կ'եփէր կը բերէր անոր, ու քովը կը նստէր,
մտիկ ընելու համար, — անշուշտ առանց շատ
բան հասկնալու, — Դուրեանին խօսքերը: Եւ

շատ անուշ շատ աղուոր կը խօսէր Դուրեան, ինչպէս կը վկայեն իր բարեկամները: Առանտ, իր երկայն ու խորհրդաւոր լուսթիւններէն յետոյ՝ երբ սկսէր խօսել, առատ էր իր խօսակցութիւնը, ու սահուն, ու համեղ, առաջները զբօսուցիչ և զանազանեալ, վերջերը մի օրինակ ու թախծագին:

«Ճիգ չունէր, կ'ըսէ ձանձփեսճեան, խօսած ատենը, բառերը կը բղխէին իրմէ յորդ, ու կը վազէին բերնէն, աղբիւրի ցայտքով ու դիւրութեամբ. բայց կը զգայինք, որ այդպէս առատ խօսած ատեն, ամեն բառին կը հատնէր»:

1871 Յունիսին կը սկսի բերնէն արիւն հոսել. ախտը մեծ քայլերով կը յառաջանայ: Յունիսին պզտիկ դադար մը կ'ունենայ, ժամանակաւոր բարւոքում մը, բայց իսկոյն հիւժումը կը վերսկսի աւելի արագ:

«Մշտնջենաւոր վէրքը դարձեալ շունչ առաւ կուրծքիս տակ...»:

1871 աշնան, Աւետիս Գօռանեանի մայրը անգամ մը Դուրեանը շատ տխուր տեսնելով, կը հարցընէ անոր. «Ի՞նչ ունիս, Պետրոս»: Դուրեան ձեռքը կուրծքին կը տանի և

կ'ըսէ. «Հոս կրակ մը կայ, անանկ կրակ մը, որ չմարի և պիտի չմարի, մինչև որ զիս հատցնէ»:

Այլ դպրոցին Պետրոսը չէր հիմայ, անառակ, կատակասէր Պետրոսը: Իր բնածին զուարթութիւնը տեղի տուած էր անըմբերելի տառապանքներուն առջև, որոնք չորցուցած էին իր առողջութեան հետ, անոր ծաղիկն ալ,— ծիծաղը:

Առ Արմէն Լուսինեան ուղղուած նամակի մը մէջ, յուզիչ տրտմութեամբ մը կը լիշէ այդ առաջին օրերու զուարթութիւնը. «Սիրտըս ցամքած է. չեմ կրնար զգացումներս ուղածիս պէս դուրս տալ... ան, ցամաք սիրտ, երբ պիտի թարմանաս, երբ առաջուան պէս խնդումներ պիտի անձրևես»: Առաջին խանդերուն նոյն տրտում լիշատակն է, որ կը վառէ Ս և ս և ի ն առաջին զմայլելի տունը.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց

Ու թիթեռնի մ'ունէր թևեր:

Բայց նորէն, նոյն իսկ իր այդ վերջին թանձր ցաւի օրերուն, երբ զուարթութեան վաղանցուկ կայծ մը վառէր իր հոգիին մէջ, երբ կատակի նշույլ մը անցնէր մտքէն, չէր ծածկեր զայն, իր հիւանդի դերը լաւ դերա-

սանելու համար: Եթէ թերութիւն մը կայ, զոր Պուրեան բնաւ չէ ունեցած, ցուցամոլութիւնն է, որովհետեւ ցաւի ցուցամոլութիւնն ալ կայ: Ինք, որ դերասան եղած է թատրոնի մէջ, կեանքի մէջ երբէք դերասան եղած չէ: Երբէք իր վիշտը ամենուն առջև փռած չէ, երբէք զայն զգեստի պէս հագած չէ, որպէս զի՝ ամենքը տեսնեն, երբէք տրամոլութիւն չէ կեղծած արգահատանք շարժելու և համակրութիւն շահելու համար: Երբեմն, իր վերքերը իր մտերիմներուն միայն ցուցուցած է:

«Վերքիս մօտեցիր, եղբայր իմ, սա ահարկու անդունդին. սակայն սե ժայռը և երկրնքի աստղերը հոն կրնան նայել լոկ»:

Անոնց գիրկը միայն թափած է իր արցունքն և իր հեծկլտանքը, և այն ալ երբ զգացած է, որ ալ անկարող պիտի ըլլայ զանոնք պահել իր տկարացած կրծքին ետեւ, պոռթկացող լուզման վայրկեաններուն:

Իր մեծագոյն ցաւերէն մէկը, այդ վշտի օրերուն մէջ, քոյր մը չունենալը եղած է: Եւ որչափ սրտաշարժ է այս եղկին հոգեբանութիւնը. քոյր մը, այսինքն գթութիւնն իսկ, խնամքն իսկ, սփոփանքն իսկ. քոյր մը՝, այսինքն աւելի երիտասարդ մայր մը, աւելի խանդոտ, աւելի քնքուշ մայր մը, որուն սիր-

տը աւելի ապահով և աւելի մտերիմ ընդունարան մը կ'ըլլայ տրտում գաղտնիքներուն, և որուն գիրկը մարդ աւելի համարձակօրէն կը թափէ իր արցունքը: Եւ Պուրեան կ'երագէր անշուշտ զինքը հասկցող քոյր մը, անոր միայն ցոյց տալու համար իր ցաւերը, կոյս պահելով զանոնք բոլոր մարդերուն աչքէն: Այնուհետեւ, քոյր մը կին մը չէ, և կնոջմէ անքան զուրկ կեանքով մը ապրող այդ տղան, գէթ քորջ ձևով կ'ուզէր իր մօտ ունենալ կինը, ամենէն մաքուր և ամենէն հրեշտակային ձևը կնոջ:

Իր մարմնին հիւանդութեան մէջ, որ հոգիին ալ կը փոխանցուէր, բանաստեղծութիւնն ալ իրեն համար հիւանդութիւն մը կը դառնար: Երբէք զայն չէր նկատեր պաշտօն մը, այլ վիճակ մը: Ինք բանաստեղծութեան մօլի էր, ինչպէս ուրիշ մը՝ գինիի, ուրիշ մը՝ կնոջ: Կը քերթէր, որովհետեւ ատիկա պէտք մըն էր իրեն համար, ինչպէս արտասուելն ու խոկալը. կը քերթէր, որովհետեւ առանց ատոր պիտի տանջուէր իր ներսիդիւն զգալով դիզուելը շատ մը վշտերու որոնք, բառերով դուրս կը թափէին: Եւ միշտ իր միտթարութիւնը եղաւ բանաստեղծութիւնը, իր աղքատութեան ինչպէս իր հիւանդութեան

մէջ: «Դրեջը կը սիրեմ, կը գրէ նամակի մը մէջ. սփոփ մ'է ինձ այս անձուկ կացութեանըս մէջ»:

Թերեւս կը նկատէր զայն գինովութիւն մը, կամ անոր համանման բան մը: Միջադէպ մը կը հաստատէ առիկա: Մէկը կը հարցընէ անգամ մը իրեն. «Բան մը գրել կ'ուզեմ չեմ յաջողիր կոր. թնջ ընեմ:» — Քանի մը հատ ճնկէ, կը պատասխանէ բանաստեղծը իր պայծառ օրերու լեզուովը: Մարդուկը կը ճնկէ, բայց քերթելու տեղ կը խուկայ: Դուրեան այդ յորդորը կուտար անշուշտ խորհելով թէ գրելու, երգելու համար գինովութիւն մը, մտքի և մարմնի գերազրգուծութիւն մը հարկաւոր է, ըլլայ գինիի, ըլլայ վշտի գինովութիւն:

Աստուծոյ վրայ Դուրեանի մտածումը մոլթ է և տատամսոտ՝ այդ վերջին տարիին մէջ: Առանց իր սկեսպտիկեան բարեկամ Լուի-Փեանին պէս անհաւատ մը ըլլալու, իր պատանութեան խորին բարեպաշտութիւնը վերջին օրերուն մէջ խախտած էր քիչ մը: Ամեն տառապողներու պէս, տարակոյսի ու բողոքի վայրկեաններ ունեցած է ցաւի սնդիմադրելի ճնշումին տակ: Իր նամակներէն մէկուն մէջ միամիտ հիացումով մը լիշած է Տ. Ադամեա-

նի սա խօսքը, որ ուռուցիկ բացականչութիւն մըն է պարզապէս. «Մեր անիծից ահաւորութիւնը օր մը պիտի սարսէ հարկաւ այն գերագոյն անգութ էակը, զոր ռամիկք Աստուած կը կոչեն»։ «Այս խօսքը, կ'աւելցնէ Դուրեան, զքեզ ահաւոր բանաստեղծ մը նկարեց իմ առջև:» Որովհետեւ զինքն ալ կը լլկէ այն գաղափարը թէ շատ անողորմ և անարդար պարտի ըլլալ այն Աստուածը, որ այսչափ ցաւեր անտարբեր աչքով մը կը դիտէ, այդ ո խերի մ Աստուածը, որուն կը նետէ հուսկապա իր վերջին արիւնոտ սպառնալիքը.

Իսկ թէ կորընչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համը անշուշտնջ,
Այժմէն թող, որ շանթ մ'ըլլամ գալիահար,
Պլլըւիմ անուանդ մը ընչեմ անդադար,
Թող, որ շանթ մ'ըլլամ քու կողմդ խըրիմ...

Բայց ասոնք ուրացում չեն, այլ յուսահատութեան գալարումներ. և ասոնց մէջ կայ միշտ հաւատքը գերագոյն էակին, որ անգութ է, բայց որ գոյութիւն ունի:

Եւ իր վերջին օրերուն, այդ տարակոյսները կը փարատեն, և մահամերձը իր մանկութեան հաւատքին կը դառնայ նորէն: Քա-

նի մը տեղ, իր մահուան մօտ գրած նամակներուն մէջ, կը շեշտէ իր Աստուծոյ հաւատքը:

«Մահուան սպանդ մ'եմ, կ'երթամ առաջի կորչի. կը հաւատամ Աստուծոյ, կը հաւատամ այն հանդերձեալ ապառնիին. ով որ կը հաւատայ երջանիկ է»:

Ուրիշ տեղ մը:

«Աշխարհիս մէջ միայն անհաւատն ապերջանիկ, յուսահատ ու թշուառ է»:

Իր քիչ միջադէպով և յուզմամբ առատ կեանքովը, իր պարզ և միամիտ հոգիին նախնական դիմագծերովը, իր անհուն տրտմութեամբը, որով կը տառապի բայց զոր կը սիրէ ալ կարծես, Պետրոս Դուրեան աւելի խորհրդանշան մը կը թուի ինչ քան ապրած մարդ մը, աւելի գաղափարի մը կամ մանաւանդ զգացման մը անձնաւորումը, քան մտերէն գործանաւորութիւն մը: Անյագ և անհուն սրտի մը բեռը ունենալով իր կեանքին մէջ, և տեսնելով անոր բազմադիմի զրկումներով սպառումը, աղքատ, անշուք, դժբաղդ, չսիրուած, չգնահատուած, չհասկացուած, իր ուժերուն օրէ օր փճացումը տեսնելով և իր յօսերուն վաղահաս կորուստը լալով, այդ

«նոճեայ տղան», այդ «գաշնակաց բուն»: Յաւի մարմնացումը կը թուի: Տեսակ մը շերամ, որ իր հոգիէն կը հանէ հիւթ մը, աղջամուղջի հիւթ, և անով իր շուրջ կը հիւսէ, կը թանձրացնէ նեղ ու մութ բանտ մը, որ ակ իր տիեզերքը պիտի ըլլայ:

Եւ օրէ օր տոգունելով, նուազելով, խեղճ մեծ բանաստեղծը, մաքառելով դեռ մահուան գաղափարին հետ, իր դողդոջ բազուկներով դեռ գրկելով կեանքի ստուերը, որ կը խուսափի, կը տեսնէ կամաց-կամաց մօտենալը, անտես՝ բայց անխուսափելի Այցելուին:

Իր կեանքին վերջին ամիսներուն պատմութիւնը, պատմութիւնը այդ Սպասումի ահեղ օրերուն, կը գտնենք, կցկտուր, սրտաճրմիկ, իր նամակներուն մէջ, որոնց ուրչափ թուականը յառաջանայ, այնչափ շեշտը կը մթննայ, կ'արցունքոտի:

Ահաւասիկ քանի մը հատուածներ այս մահապարտի սև օրագրէն:

«Ազնիւ բարեկամ, ձմեռը կը գրկէի քեզ թէ կը մըսիմ. արդ կը դողդոջեմ, բերնէս աբիւն կը հոսի, կը հիւծիմ, ճակտիս վրայ կենաց շիկնոտ ժպիտը կը տոգունի, անդու կերպով քնարս կը թոթվեմ անհուն «մնաք

բարով»-ի մը համար անոնց, որոնք իրենց ծալքերը չբացին ինձ, այլ միայն դուրսէն ճանչեցին. նախ՝ կնոջ, երեակայութեանս տիրուհւոյն, երազի այն երփներանգ աստղին կամ ճաճանչոտ ծաղկին... ո՛չ, աւելի՛ն, շողերու և բոյրերու թագուհւոյն»:

«Իմ վիճակս յուսահատական է, եղբայր իմ. սակայն ես հանդարտ եմ, և հարկաւ քիչ մը տխուր. թօշնեցաւ ամեն մարդկային տենչ սրտիս մէջ, տենչ՝ աշխարհի այդ ոսկեգօծումը. ամեն յոյսերս մոխիր դարձան. իբրեւ մեքենայ կ'ապրիմ գրեթէ. իմացական հրահրումս կորուսի, մտածումներս կարճ են ու մոլթ»:

«Ա՛հ, այնչափ մթագունած է երեակայութիւնս. Ու՛ր էք, կրակք իմ, մարեցւոյ. մարեցաք և չալիտի վերավառիք. այն շունչն անցաւ ձեր վրայէն, որ աստղերը կարող է մարել: Դեռ կ'ուզեմ գրել, բայց կը տեսնէք, թէ այնչափ ուժաթափ են այս խօսքերը, որչափ գունաթափ է զանոնց գրողը»:

«Չորեքշաբթի օր ձեզ սպասեցի. տխուր վերջալոյս մ'ունեցայ: Տեսնուինք, եղբայր իմ, գոնէ ձեզ հետ քանի մը զուարթ ժամեր ծը-

ծեմ: Կը թուի, որ քիչ մը տաղտկալի կ'ըլլամ ձեզ, տժգոյն շրթանցս թափթփուքներովը»:

«Երէկուրնէ ի վեր վիճակս նորէն վատթարացաւ. կ'աղաչեմ մի տրտմիք: Ես տըրտում ժամերուս՝ աստղերուն կը յառիմ. Աստուծոյ այդ կրակները զիս փոքր ինչ կը սփոփեն»:

«Շնորհակալ եմ, որ զիս կը մխիթարես, սակայն ես արդէն ըսած եմ թէ բնաւ մահուանէ վախ չունիմ, վասն զի տքնեցայ ինքզինքս զգուեցունել աշխարհէն...: Եթէ ցաւ մ'ունիմ, այն է, թէ քեզ վերջին անգամ չալիտի կարենամ տեսնել, վասն զի յանկողնի եմ. ալ դուրս ելնելու կարողութիւն չմնաց վրաս, սանդուղէն վար իջնելու համար հարկ է, որ լենարանին կրթնեմ. ալ բոլորովին յայտնի եղաւ (թէպէտ առջի օրէն գիտէի և միշտ, մինչև անգամ բան մը չունեցած ատենս, անդրդուելի պահեցի այն գաղափարը) թէ ես «երկնքի հիւանդութիւն ունիմ»:

«Կ'աղաչեմ, եթէ ժամանակ ունենաս, նամակներդ ստէպ և երկար ըրէ. ո՛րչափ սիրելի են ինձ անոնք. մնաս բարով... (չըլլայ յաւերժական)...»

«Գթայ, ո՛վ Աստուած...»:

Այս տողերէն կը տեսնուի թէ վերջին օրերուն, Դուրեան ինքզինքը ամբողջ իր բարեկամներուն տուած էր, անոնց սիրոյն կառչելով, անոնց մխիթարութենէն կազգուրուելով: Մինչև այն օրը, ուր դեռ ոտքի էր, գրեթէ ամեն օր, հազալով, արիւն թքելով, դողդալով կ'երթար անոնցմէ մէկուն տունը, քանի մը վաչկեան անօր տեսքովը և խօսակցութեամբը սփոփուելու: Անոնցմէ հեռու եղած ատեն, նամակ կը գրէր անոնց: Երբ վերջնապէս զամուսնացաւ անկողնին մէջ, այդ վերջին միջոցը մնաց միայն. և այն ատեն, հազիւ ինքզինքը անկողնին վրայ շիտակ բռնել կարենալով, անընդհատ թուղթ գրիչ կ'ուղէր, ու կը գրէր, կը գրէր: Այդ վերջին նամակները, որոնք այլ ևս հոգեվարքի հէք մը ունեն, զինքը կը յոգնեցնէին, կը սպանէին, այն աստիճան, որ յաճախ եղբայրը կամ մայրը թուղթը կը յափշտակէին ձեռքէն:

Այդ վերջին տարին, Պետրոս Դուրեան միմիայն նամակներ ու քերթուածներ գրած է, դադրեցնելով իր թատերախաղերուն երկայն շարքը. ալ կարողութիւն չունէր ընդարձակ աշխատութիւններով զբաղելու, մանաւանդ, որ այդ աշխատութիւններն իր տաղանդին յարմար չէին, աւելի ստակ շահելու

համար էր գրուած: Հիմա, մահուան մօտ, ալ դրամի գաղափարը խոյս կուտար ու բանաստեղծը մենակ կը մնար իր հոգիին հետ: Եւ այդ վերջին տարիին մէջ, Դուրեան իր հոգին միայն թարգմանած է, նամակներով և տաղերով: Եւ այդ մահով ստուերագոծուած էջերը իր ամենէն անձնական, հետեւաբար իր ամենէն զեղեցիկ արտագրութիւններն են: Բանաստեղծութեան չափ, որ իր մեծագոյն մխիթարութիւնը եղաւ մինչև վերջի օրը, երգն ալ իր բերնէն չբաժանուեցաւ մինչև վերջի շունչը: Ինք, որ իր պատանութեան զուարթութիւնները երգերով արտայայտած էր, երգով պատմեց իր մահուան ցաւն ալ: Իր բարեկամները կ'ըսեն, թէ իր վրայ ողբերգներ չինած, անոնց եղանակ մը յարմարեցած էր և կերգէր ինքիւնը կամ իր ընկերներուն. ահա անոնցմէ մէկուն լանգերգը, զոր ձանՖէսճեան կը յիշէ.

Ես մեռնիմ նէ, մի՛ գար, մի՛ լար իմ տապան.

Հողը, լեռը, սարը, ձորը զիս կ'ողբան:

Ահաւասիկ մէկ մասը ուրիշ երգի մը, զոր տիկին Ջապէլ Տօնէլեանի քով գտած եմ.

Սիրելիքս բոլոր խոյս տըւին քովէս,
Պիտի մեռնիմ ես:

Ինչո՞ւ մըռընչէք, նոճիք սեւագէս,
Պիտի մեռնիմ ես:

Տխուր գերեզման, որչափ ինձ մօտ ես,
Պիտի մեռնիմ ես....

Այն օրերուն զեռ ոտքի վրայ էր և
կեանքի յոյսին ու մահուան վախին մէջ կը
տատանէր. Դուրեան երբեմն Բերա տօքթօր
Քեաթիպեանին կ'երթար, իբրև այցագին, մէկ
մէճիտիէ տալով: Անգամ մը, Սարգիս Ֆին-
ճանճեան կ'ընկերանայ անոր, խնդրելու հա-
մար տօքթօրէն, որ աւելի խնամքով դարմա-
նէ զայն. բժիշկը կը զննէ զայն, դեղագիրը
կը գրէ, և երբ Դուրեան սենեակէն դուրս
կ'ելլէ, Ֆինճանճեան պահ մը կ'ուշանայ հօն,
և տօքթօրին ականջն ի վար կը յայտնէ թէ՝
հիւանդը տաղանդաւոր բանաստեղծ մըն էր,
մեծ ապագայ խոստացող, դժբախտաբար չքա-
ւոր ծնողքի զաւակ: Տօքթօրը տխուր ժպիտ
մը կ'ունենայ ապագայ բառին: Եւ ան
ստակ չառնէր Դուրեանէն. նոյն իսկ կը խոս-
տանայ ինք անձամբ այցելութեան երթալ ան-
որ. իր խոստումը կը կատարէ, և իր չգացած
ատեն, իր ծանօթներէն տօքթօր Աղասեանը

և տօքթօր Գալիլան կը ղրկէ, որոնք մինչև
վերջը կը խնամեն զայն:

Բայց հիւանդութիւնը, հակառակ այս
խնամքների, արագ քայլերով կը յառաջանայ:
Հագը կը սաստկանայ, Դուրեան հետզհետէ
աւելի շատ արիւն կը թքնէ. տառապանքնե-
րը կ'ծու կը դառնան: Վերջերը, երբ հագը
կուգար իր կուրծքը թխմել ու թոքերը պա-
տըռտել, խեղճ միամիտ տղան տասնոց մը կը
սահեցնէր իր պզտիկ եղբօրը, Միհրանին ձեռ-
քը, որպէս զի երթայ ախտէրէն նէ օ-
պէթ շէքէրի առնէ: Ու երեսը պատու-
հանին փակցուցած, պէտք էր տեսնել դալ-
կահար օրհասականը, որ կը սպասէր եղբօրը
գալուստին, և տղայական ու սրտաշարժօրէն
ծիծաղելի այդ բուժումին:

Անգամ մը, հիւանդը շապիկի օձիք մը
կ'ուզէ անցընել. բայց իր վտիտ վիզին շուր-
ջը, օձիքը, լայն, շատ լայն, կ'երերայ: Դուր-
եան օձիքը կը նետէ, և կուլնայ. «վախ, ես
ասանկ պիտի ըլլայի»:

Մահէն ամիս մը առաջ, իր բարեկամ
Պօղոս Դելփեանէն, որ իրեն այցելութեան
եկած էր, կը խնդրէ իր դամբանականը գրել:
Դելփեան սոսկումով կը մերժէ: Բայց Պետրոս
կը պնդէ, գրեթէ պաղատելով. իր մտածումը

ստակ է. մինչև վերջին վայրկեանը ուզածէ, որ մահէն յետոյ զինքը չմոռնան, գոնէ լան իր վրայ:

Եւ մահամերձն ալ կ'ուզէ երկու բան, Նախ կեանքը, յետոյ՝ լացող մ'իւր վրբան:

Եւ ինչ աւելի մեծ սփոփանք քան առաջուց գիտնալ, թէ բարեկամ մը պիտի լայ դադաղիդ վրայ, և անոր արցունքները կենդանուոյն տեսնել թուղթի մը վրայ բառերու փոխուած: Եւ Դուրեան անչափ կ'աղաչէ, որ Դելիեան կը գրէ դամբանականը: Ինչ որ աւելի սրտաշարժ է, Դուրեան կը կարգայ և կը սրբագրէ զայն:

Այդ վերջին ամիսներուն, ամեն տեսնողին «մնաք բարով» կ'ըսէր. նոյն իսկ շատ անգամ մենակ մնացած ատենը, աչքերը ձեղունին մէկ կէտին յառած, պաղած նայածքով մը, շարք մը «մնաք բարով»-ներ կը մըթմըթար, այն եղանակով, որով քահանաները եկեղեցիին մէջ իրենց «տէր ողորմեա»-ի շարքը կ'երկարաձգեն:

Իր կեանքին շատ վերջերը, օր մը, խռով քունէ մը արթնացած ատեն, մայրը կը տեսնէ, որ իր դալիւթեան և իր կմախքին վրայ հակած, կը գիտէ իր մահատիպ քունը և

կուլայ...: Մինչև ծուծը յուզուած, Դուրեան կ'ելլէ կը նստի անկողնին վրայ և մօրը երեսը նայելով կը գրէ այն անյանգ, կցկտուր, քայց կսկծեցուցիչ պզտիկ տաղը, Զղջում.

Ա՛հ, ներէ ինձ, Աստուած. իմ.

Մօրըս արցունքը տեսի...:

Մահուանը մօտ, նորէն զուարթութիւն մը կուգայ վրան, հոգիի վերին հանգարտութիւն մը, և այն ալ՝ Աստուծոյ գաղսփարին զօրացմամբը անշուշտ: Իր վերջին վայրկեաններուն, կատարեալ հաւատացեալ մը եղած է բանաստեղծը, ինք իր բերնով փափաք կը յայտնէ հաղորդութիւն առնելու. «Ես Վարդանին պէս պիտի չընեմ, կ'ըսէ, ես պիտի մասնակցիմ»: Ու բերել կուտայ Ենիմահալլէի Տէր-Յովհաննէս քահանան, որ երկայն խոստովանանք մը կ'ընէ անոր. քահանան յետոյ յաճախ կը կրկնէ եղեր Եղիշէ վ. Դուրեանին. «Եղբայրդ այնպիսի խոստովանանք մը ըրաւ, որ կեանքիս մէջ չէի տեսած»: Բայց ինչ որ ըսած է բանաստեղծը այդ հոգիի մերկացման վսեմ պահուն, բարի միամիտ քահանան հետը գերեզման տարած է: Խոստովանութենէն յետոյ, Պետրոս Հաղորդութիւնը կ'ընդունի,

անհուն յուզումով մը, ծունկի եկած, բազ-
կատարած, գրեթէ աչքերը լեցուած, կարծես
իրաւցնէ ինքզինքը մեծ Տառապողին, Յիսու-
սին հետ դէմ առ դէմ զգալով:

Մահուընէն վեց օր առաջ, նորէն կ'ուզէ
հաղորդուիլ: Այս անգամ Տէր-Խորէն քահա-
նայ Փէհլիվանեանն է, որ կուգայ զինքը խոս-
տովանցնել: Կրօնքի, Աստուծոյ գոյութեան,
մարդկային նախապաշարումներու վրայ եր-
կայն և սրտաշարժ խօսակցութիւն մը կ'ու-
նենան: Յետոյ քահանան անոր վրայ քանի
մը գլուխ աւետարան կը կարդայ, խաչահաս-
գիստ կ'ընէ և հաղորդութիւն կուտայ:

Վերջին օրերուն, Տիգրան Քալէմէեան,
հայ թատրոնի յուշարարը, քանի մը անգամ
կ'այցելէ անոր: Եւ ահաւասիկ ինչպէս, իր
այդ այցելութեանց տպաւորութիւնը պատ-
մած ատեն կը նկարագրէ այն տունը, ուր
Դուրեան ապրեցաւ ու մեռաւ: «Ներս մտած
ատենդ դունէն, հողէ բալ մը. մէկ քովը գետ-
նայարկի սենեակ մը, զոր ճաշարան կամ նըս-
տելու սենեակ կ'ընէին. ձախ կողմէն սանդուղ
մը հինգ ոտքով. վերը, ս ու Ֆ ա մը, ու եր-
կու սենեակ. ձախ կողմի սենեակն էր, որ կը
պառկէր Դուրեան: Ս ու Ֆ ա ն Վոսփորի վրայ
կը նայէր. և իր սառնոց օրերուն բանաստեղ-

ծը հոն կ'աշխատէր, փայտէ սեղանի մը վրայ,
դուրսի դիւթական պատկերը դիտելով ու
գրելով: Ննջասենեակը, մերկ ամեն զարդէ և
կահէ, գետնի ցած բազմոցով մը միայն, որուն
վրայի կերպասը պատուած ու յարգերը դուրս
թափած էին. անկողնին մօտ, որ անկիւնն էր,
փայտէ քառակուսի աթոռակ-սեղան մը, որուն
վրայ դեղեր, գրքեր, թուղթեր ցրուած էին.
պատին մէջ բացուած մէ օ հ ր ա պ մը և
պզտիկ պահարան մը գրադարանի տեղ կը
ծառայէին. վարագոյրները գոց էին միշտ»:

Քալէմէեան կը ջանայ իր այցելութեանց
մէջ հիւանդը մխիթարել: Բայց անիկա ան-
մխիթար է: Մօտալուտ մահէն աւելի իր
տխուր կեանքին վրայ կը խորհի. ինք չապ-
րած կը մեկնի աշխարհէն: Եւ իր դառնու-
թիւնը այնչափ մեծ է այս զրկումին համար,
որ հիմա չուզէր մեռնիլ: Նայուածք մը կը
նետէ իր ամբողջ գոյութեան վրայ. աղքա-
տութիւնը, որ իր բոլոր թուիչները խեղդած
է, ժամանակակիցներու ապուշութիւնը, որ
զինքը չէ գնահատած, ու մէկ քանիին ալ
վայրագութիւնը՝ որ խոցոտած է զինքը, կա-
տարեալ բացակայութիւնը ո ւ է համբոյրի,
որ զինքը տաքցնէր, ո ւ է փոխարինուած
սիրոյ, որ զինքը երջանիկ ընէր, կեանք մը դա-

տարկ ամբողջ ու ցնւրտ: Ու խեղճ զրկեալը աչքը բաց պիտի մեռնի, մարդերուն դէմ, աշխարհի դէմ, Աստուծոյ դէմ դառնացած: «Իմ յարգս չճանչցան, կը կրկնէ յաճախ Քալէմճեանին, բայց պիտի փնտռեն զիս»: Ու յանկերգի մը պէս, միշտ կ'աւելցնէ. «Ա՛խ, դոնէ գրածներս տպեցէք. չմոռցուի՛մ»:

Մահուանը նախորդ օրը, Քալէմճեան կ'երթայ նորէն զայն տեսնելու:

— Բանի մը պէտք ունի՞ս, կը հարցնէ:

— Ի՛նչ բանի պէտք ունենամ, կը պատասխանէ հիւանդը տրտում հեզնութեամբ մը. անկողինս միայն ունիմ. զիս անով պիտի տանեն:

Ու կ'աւելցնէ նորէն, գլուխը երեքցնելով.

— Պիտի փնտռեն, պիտի փնտռեն զիս:

է

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

1872 Յունվար 21-ի հինգշաբթիէ ուրբաթ լուսնալու գիշերը, Պետրոս Դուրեան կը մեռնի, արտասովոր, զմայլելի մահով մը, միշտ իբրեւ խորհրդանշան, իբրեւ գերագոյն իսկութեամբ արարած մը, որ քերթուած մըն է, ու թերեւս ամենէն քնարերգականն ու ամենէն խորինը՝ զոր արտագրած է:

Այդ աղետալի գիշերէն երեք օր առաջ երազ մը կը տեսնէ: Երեք քահանաներ կ'երևան իրեն, որոնք զինքը հարսնիքի կը հրաւիրեն: Եւ մահուան անկողնին մէջ, հիւանդը տխուր ժպիտով մը կը մեկնէ այդ հարսնիքը, որ «վերը պիտի կատարուի»: Տաքօրինակ զուգագիպութեամբ մը, իր լուղարկաւորութեան երեք քահանաներ ներկայ կը գտնուին:

Պզտիկ Միհրանն ալ իր եղբօրը մահուան

գիշերը երազ մը կ'ունենայ, ոչ նուազ խոր-
հըրդաւոր. կը տեսնէ Պետրոսը, որ իր պարս-
կական շալը ուսերուն առած՝ դանդաղեցնով
դէպի տուն կուգայ: Միհրան քար մը կը նե-
տէ անոր, և կ'ըսէ. «ինչո՞ւ գինովի պէս կը
քալես»: Եւ ահա Պետրոսը կապոյտ աչքերով
կնոջ մը կը փոխուի, որ վերմակներու առջև
կ'երկրպագէ:

Առջի իրիկուընէ, ծնողքը, ազգականնե-
րը, բարեկամները, որոնց մէջ է ձանփեսճեա-
նը, հաւաքուած են հիւանդին շուրջը: Դու-
րեան բաւական հանգիստ է. հանդարտօրէն
կը խօսի և առանց տանջուելու: Ծնողքը կը
կարծեն թէ հիւանդութիւնը թեթեւալ սկը-
սած է. և նոյն իսկ խօսք կ'ընեն, որ գարնան
«ինչ ընեն չընեն Պետրոսը Ալեմտաղի տանին
քիչ մը»:

Անկիւն մը, երկու պզտիկները, Միհրա-
նը և Ագրիպպասը, թուղթի վրայ մի ն ա ռ է ի
պատկերներ գծելով կը զբաղին, խօսելով ի-
րարու հետ. միւլէզ գիւնը քնչ կ'ըսէ, կը
հարցնէ մէկը միւսին: Դուրեան կը լսէ հար-
ցումը, և, կրօնական խանդավառութեամբ մը
յանկարծ բորբոքուած, երկարօրէն կը պատաս-
խանէ անոնց. «Անիկա Աստուծոյ յաւիտենա-
կան փառքը կ'երգէ, այն Աստուծոյն որ...»,

և բանաստեղծը անգամ մըն կը թափէ իր ե-
րեակայութիւնն ու իր հրեղէն բառերը օրհ-
նելու և փառաբանելու համար Ամենակալը:

Գիշերը բաւական նստելէ յետոյ, կը
բաժնուին: ձանփեսճեան իր տունը կ'երթայ:
Ամենքը վար կ'իջնեն: Պետրոս կ'աղաչէ հօրը,
որ իր սենեակը պառկի: Բայց միւս պզտիկ
եղբայրները, որոնց քով կը պառկէր հայրիկը,
թող չեն տար, ըսելով՝ որ «կը վախնան գիշե-
րը մենակ պառկելու»:

Գիշերուան ժամը 9-ին, Դուրեան ձայն
կը բարձրացնէ. «Հայրի՛կ, եկո՛ւր»: Հայրը վեր
կը վազէ: «Դարձո՛ւր գիւս», կը մըմնջէ հիւան-
դը: Եւ երբ հայրը կը դարձնէ գայն միւս
կողմին վրայ, Պետրոսը գոհունակութեան հա-
ռաչ մը կ'արձակէ. «Օ՛խ, կարծես անտիի աշ-
խարհը գացի եկայ»:

Յետոյ ուրիշ փափաք մը կը յայտնէ:
«Հ ա ճ ի ն թող վեր գայ»: Հ ա ճ ի ն իր Յա-
րութիւն եղբայրն է, որ տղայութեանը Երու-
սաղէմ գացած էր հօրը հետ. բայց մօրաքոյ-
րը, որ զեռ նոր դարձած էր Ս. քաղաքէն,
կը լսէ, և կուահելով, որ հիւանդին վիճակը
ծանր է, չուզեր Յարութիւնը արթնցնել, և
ինքը կը փութայ Պետրոսին քով: Պետրոս ա-
նոր երեսը կը նայի, և կ'ըսէ. «Ես եղբայրս

կ'ուզէի կոր. բայց դուն ալ Երուսաղէմ գացած ես: Մտիկ ըրէ: Դուն Երուսաղէմ գացիր, ես վերին Երուսաղէմը պիտի երթամ. դուն Փրկչին պտըտած տեղերը տեսար, ես զինքը պիտի տեսնեմ»:

Կամաց կամաց բոլոր տնեցիները կ'արթնանան, և շրջանակ մը կուգան կազմել Հիւանդին անկողնին բոլորտիքը: Պետրոս ամենուն վրայ կը պտըտցնէ իր մարած նայուածքը, և Յարութիւնը նշմարելով, կ'ըսէ անոր. «Եղբայրս, քանի մը կտոր բան գրեցեմ, նայէ, որ հրատարակուին, չեմ ուզեր, որ լիշատակս կորսուի»: Յետոյ, խնդալով, կ'աւելցնէ. «Կարգուէ, եղբայր. թ օ մ պ ու լ թ օ մ պ ու լ գաւակներ ունեցիր. անոնց ըսէ, որ մէկ ասանկ հօրեղբայր մը ունեցան, ես ալ երկընքէն ձեր վրայ նայեմ և ուրախանամ»:

Քիչ մը լռութենէ յետոյ, հիւանդը փափաք կը յայտնէ, որ ձանՖէսճեանը կանչեն: Գիշերով Միհրանն ու Ագրիպպոսը լսութեան կը վառեն ու կ'երթան տունէն կ'արթնցնեն կը բերեն ձանՖէսճեանը: Զայն տեսածին պէս հիւանդը կը ժպտի և կ'ըսէ. «Եկուր. քեզի կը սպասէի կոր մեռնելու համար: Գիտես, վրաս եօթը գլուխ աւետարան կարդալ տուի, դուն ալ պիտի խնդաս»: Ու կը խնդայ այս խօս-

քին: Ապա, տրտմութեամբ կ'աւելցնէ. «Ես չէի գիտեր, որ մահը ասանկ շուտ պիտի գայ»:

Յետոյ, ամենուն դառնալով, «Ա՛լ Պետրոս չիկայ, կ'ըսէ, Պետրոսը ասիկա է ասկէ ետքը». և ձանՖէսճեանը կը ցուցնէ: Այնուհետև կ'ըսէ. «Մէկը պիտի գայ. բարիներս տուէք անոր»: Այդ մէկը հաւանականաբար Տիգրան Ա. գամեանն է, զոր հիւանդը երկու տարիէ վեր չէր տեսած և որ թաղման իրիկունը հասաւ:

«Թաղումս, կ'ըսէ հիւանդը, փառաւոր հանդէսով ըլլայ, անանկ կ'ուզեմ. բոլոր բարեկամներս դան զիս տեսնեն. մինչև կիրակի պահեցէք մարմինս: Մի վախնաք, չհոտիր, ոսկոր մը տէրի մը մնացեր է: Իրաւ, ես բան մը պիտի չիմանամ, բայց անանկ կ'ուզեմ որ ըլլայ»: Իր չգոհացուած փառասիրութիւնն և իր մոռցուելու վախն էին, որ մինչև վերջին վայրկեանը գեռ կը տանջէին զինքը:

Մօրաքոյրը, մահուան գաղափարը անոր մտքէն վանելու համար, մրգեղէններ կը բերէ անոր: «Առէք, առէք», կը հծծէ Դուրեան: Քովինները կը կարծեն թէ մրգեղէններուն համար է. իր հոգիին համար էր:

Յետոյ, նորէն նայուածքը կը պտըտցնէ

ամենուն վրայ և կ'ըսէ. «Ամենքդ ալ աչքիս աղուոր կ'երևաք կոր, շատ աղուոր կ'երևաք կոր»:

Այդ միջոցին, մօրաքոյրը Երուսաղէմէն բերած կնարուկէն քիչ մը կրակը կը նետէ: Դուրեան, անուշ հոտերը առնելով. «Ան թնչ հոտ է, կ'ըսէ, ո՞վ ձգեց ատ հոտերը. ձգեցէք, ձգեցէք, ես կը սիրեմ ատ հոտերը»:

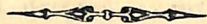
Եւ այսպէս կը խօսի, անընդհատ, գրեթէ չորս-հինգ ժամ, յայտնելով ամեն գաղափար կամ տպաւորութիւն, որ կ'ունենայ այդ գերագոյն վայրկեանին, իր անկողնին վրայէն՝ ինչպէս խարոյկի մը կամ եռոտանիի մը վրայէն: Եւ երբ կը զգայ որ ուժերը հատած են, կը լռէ:

Առտուան մօտ, հօրեղբայրը կուգայ: Ներս մտած ատեն դռին ճռնչիւնէն, Պետրոս գլուխը այն կողմ կը դարձնէ, ու ծուռ նայուածքով մը, արդէն պաղած, կը հայի ներս մտնողին. առաջին անգամ չճանչնար: Հօրեղբայրը կուգայ քովը կը նստի. Պետրոս, միշտ անձայն, նորէն կը նայի անոր, կը ճանչնայ այս անգամ, և կը ժպտի: «Ինչո՞ւ չխօսիր», կը հարցընէ հօրեղբայրը: «Զխօսի՞ս, Պետրոս, հօրեղբայրդ եկաւ», կը կրկնէ մայրը:

— Ժամանակ չունիմ, կը մոմռայ հոգե-

վարքը ակռաներուն մէջէն: Եւ այս կ'ըլլայ իր վերջին խօսքը:

Աչքերը կը փակուին. գլուխը, զոր հօրեղբօրը եկած ատեն քիչ մը վեր առած էր, բարձին վրայ կ'իյնայ: Ալ կատարելապէս սպառած, խօսելու անկարող, նայելու անկարող, Պետրոս շարժումով մը կ'ըսէ իր վերջին «մնաք բարովը», ձեռքը երեք անգամ ճակտին տանելով հանգարտօրէն: Երրորդ շարժումը օդին մէջ առկախ կը մնայ:

Ը

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՅՈՒՂԱՐԿԱՌՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պետրոս Դուրեանի մասը ցնցում յառաջ կը բերէ Իսկիւտարի մէջ: Այն խուլ, բայց զօրաւոր համակրութիւնը, որ գիւղին ամբողջ երիտասարդութեան սրտին մէջ զիգուած էր, կը պոռթկայ ցաւի ահագին արտայայտութեամբ մը: Շատեր կուգան բանաստեղծին մարմինը տեսնելու, կուլան անոր վրայ և կ'ըսեն. «Երանի՛ իրեն. մենք ալ այսպէս մեռնէինք»: Սո՛ւգ՝ ամբողջ այդ ամուսնիքին վրայ, ուր հնչած էր Դուրեանի քնարը, ուր երգած էր Դուրեանի հոգին, և ուր օգին մէջ կը ծածանէր գեռ անոր անհուն հառաչը:

Իր կամքին համեմատ, մարմինը կը պահեն մինչև կիրակի: Կիրակի օրը կը կատարեն յուղարկաւորութեան հանգէսը, ջանք ընելով ամեն կերպով շքեղ ընել զայն: Բայց արգելք-

ներ կ'ելլեն: Դժբաղդ օրհասականին վերջին վափաքն իսկ խոչընդոտներու կը հանդիպի: Երիտասարդութիւնը, մասնաւորապէս ընթերցասիրաց ընկերութիւնը, կ'ուզէ, որ նուագածութեամբ վերցուի մեռելը: Իսկիւտարի եկեղեցիին պաշտօնեաները չեն թոյլատրեր, հայկական եկեղեցիին ոգւոյն հակառակ նկատելով նուագարանով յուղարկաւորութիւնը: Տաներէցն իսկ, Տ. Գրիգոր քահանան, կ'ընդգիմանայ: Երիտասարդները չեն համոզուիր, հանգէսը կ'ուշացնեն. և անոնցմէ մէկը, Աւետիս Գօռանեան, Դուրեանն ամենէն աւելի սիրողներէն մէկը, կ'երթայ իսկոյն Պոլիս Պատրիարքէն հրաման առնելու: Բայց Խրիմեան հայրիկ պատրիարքարանը չէ. Գօռանեան պատրիարքական տեղապահ Արիստակէս սրբազանին կը դիմէ և անկից արտօնութիւն կը խընդրէ. ան ալ կը վախճայ ինք իր գլխուն որոշում տալ և պատրիարքին կը ղրկէ: Գօռանեան կ'երթայ կը գտնէ պատրիարքը Օրթաքէօյ կիւմիւշճի Բասպար աղային տունը, ուր հարսնիքի հանգէս մը կը կատարուի. կը մօտենայ Խրիմեանին և խնդիրքը կը ներկայացնէ. Խրիմեան, որ հօր մը խանդաղատանքն ունէր Դուրեանին համար, չափազանց կը յուզուի անոր մահը իմանալով. յետոյ, իրեն ե-

դած խնդիրքին հետևեալ սիրուն պատաս-
խանը կուտայ. «հրաման չեմ տար, բայց կը
ներեմ»: Բայց մինչև որ բոլոր այս բաները
կ'ըլլան, ատենը կ'անցնի. և երբ Գօռանեան
Իւսկիւտար կը հասնի, ժամը 11-ը եկած է:
Բարեբաղդաբար, Գուղկունճուքի քարոզիչ Սե-
թեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը, հմուտ ու
բարի մարդ մը, առանց սպասելու որ արտօ-
նութիւնը գայ, ժամը 9-ին «Տղաք, կ'ըսէ,
քալեցէք ետեւս», նուազարանները հնչեցնել
կուտայ և կ'առաջնորդէ դագաղը մինչև գե-
րեզմանատուն: Կուղեն, որ ու է զարդ չը-
սլակսի դագաղին վրայ. և ատոր համար ալ
կուիւ կ'ըլլայ: Ս. Խաչ եկեղեցիին շապկապե-
տը՝ Էսմէրեան, կ'ընդգրկմանայ առաջին կարգի
ծածկոցը տալու, վախճալով որ կ'աւրուի, ո-
րովհետև օդը քիչ մը անձրևոտ էր: Բայց կը
պնդեն և կ'առնեն զայն: Եւ այդ չքաւոր
բանաստեղծը ճշմարիտ հարուստի յուզարկա-
ւորութիւն մը կ'ունենայ: Եւ ինչ որ շատ
հարուստներ չեն ունենար յաճախ, ինչ որ
մեր մէջ շատ քիչերու դագաղը վայելած է,
չորս հազարէն աւելի բազմութիւն մը,
մեծ մասամբ երիտասարդներէ բաղկացած,
բանաստեղծին մարմնին կը հետևի, հակա-
ռակ անձրևոտ օդին: Եկեղեցին, արարողու-

թենէն լետոյ, Սեթեան եպիսկոպոսը դամբա-
նական մը կը խօսի Դուրեանին վրայ, իսկ
գերեզմանատունը դամբանական կը կարդան
Պօղոս Դելիեան, Արմէն Լուսինեան, Մ. Մէ-
լիքեան և Խորէն քահանայ Փէհլիվանեան:

Այդ օրն է, որ կը սկսի Դուրեանի փառ-
քը: Այն ազդեցութիւնը, որ կաթիլ կաթիլ իր
տաղերէն, թատրերգութիւններէն և նամակ-
ներէն, խօսակցութիւններէն և իր անձէն
հոսած էր բոլոր այդ թարմ հոգիներուն մէջ,
այդ դագաղին շուրջ կուտակուելով, ովկիան
մը կը դառնայ, իր թաքստոցէն ելլելով ու
համարձակօրէն տարածուելով: Գաղափար ու-
նենալու համար այն խանդին և այն բուռն
սիրոյն վրայ, զոր այդ երիտասարդները ունէին
Դուրեանի համար, կը բաւէ կարդալ Օրա-
գիր թերթին 1872 յունվար 26-ի թիւին
մէջ հրատարակուած երկու նամակներ, ուր
ժամանակին ուղուցիկ ու տղայական ոճին
հակառակ, միամիտ երևալու չափ զօրաւոր
և անկեղծ համակրութիւն մը և հիացում
մը կը տեսնուի բանաստեղծին և բանաստեղ-
ծութեան համար:

Այդչափ շքեղութեամբ Դուրեանը թու-
ղելէ լետոյ, այդ երիտասարդները կը խորհին
անոր գործերը հրատարակել և անոր հասոյ-

Թով արձան մը կանգնել է յիշատակ քերթողին: Գէորգ Զօպանեան, Ս. Գօռանեան և ուրիշներ հանգանակութիւն մը կ'ընեն, բաժանորդագրութիւն մը կը բանան, կ'աշխատին, գործերուն մէկ մասը կը ժողովեն, և տետր առ տետր կը հրատարակեն: Մասիսի 1872 փետրվար 12-ի թիւին մէջ կը գտնուի Գէորգ Զօպանեանի մէկ յօդուածը, որ Դուրեանի տաք ներբողեան մը և իր գործերուն հրատարակումէ դիւրացնելու հրաւեր մըն է:

Տպագրութեան յանձնելէ առաջ, հրատարակիչ յանձնաժողովը, սխալ մտածումով մը, (որ կը ցուցնէ թէ Դուրեանի գործերը նոյն իսկ իր հիացողներէն սրճափ գէշ կը գնահատուէին), այդ գրուածները քերականական թերութիւններով լեցուն կարծելով, կ'ուզէ սրբագրել տալ զանոնք «ձեռնհաս» անձերու: Թատերագրութիւնները կը յանձնուին Պարոնեանի և ոտանաւորները Սիմոն Ֆէլէկեանի: Պարոնեան անեղծ ետ կը դարձնէ ձեռագիրը. Ֆէլէկեան սրբագրել կարծելով կը լղրճէ բանաստեղծին բնագիրը, և ցաւալի է, որ այդ եղծումներով կը հրատարակեն զայն:

Այդ գրքին վաճառման հասոյթովն է, որ կը շինեն պզտիկ կոկիկ շերիմը, որ Պաղլար-

պաշիի գերեզմաննոցին պատին քով կը ցցուի, և որ կը մնայ մինչև հիմայ, հիացման խօսքերով միշտ ծածկուած: Շերիմին վրայ գրաբար ոտանաւոր մը կայ Միհրան Դուրեանէն յօրինուած և Միտաքեանէն սրբագրուած:

Բանաստեղծին մահէն ամիս մը յետոյ, իր յիշատակին նուիրուած շքեղ թատերական երեկոյթ մը կը տրուի Իւսկիւտարի Ազիզիէ թատրոնին մէջ, ուր բանաստեղծին Արտաշէս թատերագրութիւնը կը խաղան: Տարի մը ետքն ալ, նոյնպէս Դուրեանի յիշատակին նուագահանգէս մը կուտան Իւսկիւտարի երիտասարդները:

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ա

ՄԻՋԱՎԱՅԻՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Պետրոս Դուրեանի գործը արտադրութիւնը եղած է իր ժամանակին, իր միջավայրին և իր կեանքին: Իր ժամանակը խանդավառութեան, հաւատքի, միամտութեան շրջանը եղած է. այն միջավայրը, ուր ապրած էինք, անշուք, խոնարհ, նախնական միջավայր չը եղած է, մեկուսացման, խոկման, երազի առաջնորդող, և իր կեանքը աղքատի և հիւանդի կեանք մըն է եղած: Ահաւասիկ այն երեք պայմանները որոնց մէջ կազմուած են իր տաղանդն և իր ներշնչումը:

Այն երիտասարդութիւնը, որ ասկից 25—30 տարի առաջ կը խորհէր, կը զգար, կը գրէր, կը գործէր, տարբեր էր ալսօրուանէն, ինչպէս և այն հանրային կեանքը, զոր այդ

երիտասարդութիւնը կ'ապրէր: Բարոյական տաքութիւն մը մթնոլորտը կը լեցնէր, մըթնոլորտէն սրտերուն մէջ կ'անցնէր: Խորին տըգիտութեան նախկին շրջանէ մը յետոյ, յանկարծական մտաւոր զարթման շրջանն էր, և այդ շրջանին ալ տենդագին ծայրայեղութեան միջոցը, գազաթնակէտի օրերը, որոնցմէ յետոյ անկումը պիտի գայ: Գրական այն մեծ շարժումը, զոր, քանի մը պատուելիական անհամ զրքերու աղքատ մատենագրութեան մը մէջ, առաջ բերին Միսիթարեաններու գրաբար ու աշխարհաբար գործերը, Պօլսոյ գրագէտներու հեղինակութիւններն ու լրագրութիւնը, և որուն վերջին բառը Իզմիրի Տէտէեան տպարանն արտասանեց, իր ամենէն փայլուն օրերուն մէջ էր: Ժողովրդին ճաշակը մտքի և սրտի բաներու համար արթնցած, գոգոռած և հետզհետէ զարգացած էր. ընթերցասիրութիւնը սովորութենէ մը յետոյ պէտք մը դարձած էր. բանաստեղծութեան հատորները չէին համրուեր, ինչպէս հիմա. մեծ վարպետներէն յետոյ, որոնց տաղերն ամենուն բերանն էին, ամեն սկսնակ իր փորձերը հրապարակ կը նետէր գրքոյկի մը մէջ: Եւրոպական վէպերու թարգմանութիւնները անձրևի պէս կը տեղալին, գրեթէ ամենքն ալ

մեծ հեղինակներու գործեր, լաւ թարգմանիչներով, և կատաղաբար կը կարդացուէին հասարակութենէն, որուն ձգտումները կ'այլափոխէին, որուն նկարագիրը կը կազմէին և որուն ճաշակը կը կրթէին:

Նոյն ատեն, մտքի ուրիշ վառարան մը, թատրոնը, իր ազդեցութիւնը կը թափէր ժողովուրդին վրայ. նոյն ոճը, նոյն գրականութիւնը թատրոնին մէջ, խանդի և հաւատքի գրականութիւնը, եւրոպացի մեծ թատրերգակներու գործեր, ինչպէս և հայ հեղինակներու ողբերգութիւններ, կատակերգութիւններ ու տաամներ մեր բեմին փայլ կուտային, որուն վրայ կը ծնէին ու կը ծաղկէին խումբ մը առաջնակարգ դերասաններ:

Ինչ որ վէպն ու թատրերգութիւնը ըսկըսած էին ընել հոգիներուն մէջ, երգը կ'ամբողջացնէր, կ'աւարտէր զայն. երգը, ամենէն ծանօթ, ամենէն հանրացած, ամենէն սիրուած բանը, յաճախ նոյն իսկ թատերաբեմէն ժողովուրդին մէջ անցած կամ նշանաւոր դէպքի մը, հանդէսի մը առիթով յօրինուած, կը վառէր, կը փայփայէր, կը յուզէր, կը զուարճացնէր բոլոր հոգիները: Այսպէս, — ինչ որ ամենէն կարևոր կէտն է դիտելու, — բանաստեղծութիւնը անշատ չէր ժողովուրդէն, ա-

նոր համար և անոր մէջ կ'երկնուէր, անով կ'ապ-
րէր, անորն էր. բանաստեղծներն իրենց իւ-
րաքանչիւ ներշնչումը ամեն շրթունքներու
վրայ տարածուած տեսնելու երջանկութիւնն
ունէին: Ասիկա կը ծառայէր հօր կապ մը
հաստատելու, նախ՝ արտադրողներուն միջև,
— բանաստեղծ, դերասան, երգիչ, երգահան, —
և երկրորդ՝ արտադրողին և ժողովուրդին միջև,
որք զիրար կը ճանչնային և կը հասկնային:
Ու երգը ամեն տեղ էր, անհրաժեշտ տարր
մը ամեն բանի մէջ, հանրային և անհատա-
կան կեանքի մաս կը կազմէր. դպրոցը, հան-
դէսներու մէջ, թատրոնը, փողոցը, գբօսարա-
նը, սալօնի մէջ, սեղանի վրայ, երեկոյթնե-
րուն, ամեն տեղ էր անիկա. կարելի չէր
զգալ, կարելի չէր ապրել առանց անոր:

Այս մեծ ազդակներուն հետ, իր համեստ,
բայց մեծապէս օգտակար դերը կը կատարէր
լսարանը. ոչ միայն կը քերթէին, կը ներկա-
յացնէին, այլ և կը խօսէին. պարզեւաբաշխու-
թեանց և ուրիշ հանդէսներու մէջ արտասա-
նուած անհամար բանախօսութիւնները բաւ
չհամարելով, մասնաւոր երեկոյթներ կամ ցե-
րեկոյթներ ալ կային ատենաբանութեան հա-
մար. և ազգային մեծագոյն դէմքերը կուգա-
յին հոն, իրենց մտածումը կենդանի բարբա-
ռով հաղորդել հասարակութեան:

Այնուհետեւ, այն ատեն խօսակցու-
թիւն կար, ամենէն թանկագին բանը: Սա-
լօններուն մէջ, վերջին ներկայացումը, վեր-
ջին բանախօսութիւնը կամ վերջին հրատա-
րակութիւնը խօսքի նիւթ կ'ըլլային, կարծիք-
ներու փոխանակման առարկայ կը դառնային,
և ասիկա՝ ամենէն բարձր դասին մէջ՝
ուր գրասէրներ, գրագէտներ և մեկե-
նասներ կային: Կը բաւէ անուանել Գրի-
գոր Օտեանը և Պալեան Յակոբ պէյը, երկու
գլխաւոր վառարանները Պոլսոյ գրական կեան-
քին: Առաջինն լուրնը կեդրոն մըն էր գրա-
կան մարդոց, որոնք հոն ուղղող միտք մը,
քաջալերող ոգի մը, համակրութեան շունչ
մը կը գտնէին. երկրորդը պահապան հրեշ-
տակն եղած է այնչափ գրագէտներու, իր ան-
ձով ու իր դրամով խրախուսելով զանոնք, իր
համակրութեամբ բարձրացնելով գրականու-
թեան վարկը, ջնջելով պաշտօնական մարդու
և գրագէտի միջև գտնուած ամօթալի անջըր-
պետը: Պալեան թատրոնի բարգաւաճման մեծ
նպաստողներէն եղած է, հին գրողներուն
պաշտպանն ու նեցուկը. Օտեան երիտասարդ-
ներն իր շուրջը խմբած, իր գրուածներով և
իր յորդորներով նոր գրականութեան մը ուղ-
ղութիւնը տուած է անոնց, իր քաջալերան-

քով անոնց անուանն ու համբաւը շինած է։ Այս երկու մեծ անուաններուն շուրջը կը գըտնենք ուրիշներ ալ, Աղաթօն, Մէրեմ - Գուլիներ, Ռուսինեան, դիրքի տէր մարդիկ, որոնք գրականութեան սիրող և խրախուսող եղած են։

Այս մեծ օրինակներէն մղուած, ժողովուրդը, ինքնաբերաբար, ամեն տեղ, ամեն վայրկեան գրականութեան հանդիպելով, սիրած է զայն, աւելի բնագոգօրէն և քիչ մըն ալ սովորութեամբ, քան հասկնալով։

Բարձրաստիճան անձերու չափ, եկեղեցականներն ալ սիրած և մշակած են գրականութիւնը. մեծ գրողներ ելած են իրենցմէ, ինչպէս Նարպէյ, Խրիմեան, Սրուանձտեան, Գ. Այվազովսքի. կրօնական և ազգային բանաստեղծութիւնը փայլուն ներկայացուցիչներ ունեցած է կղերին մէջ, որ կրօնական գործերու չափ գրական գործերով զբաղած է, այն աստիճան, որ Այվազովսքի Քուիլովի առակները թարգմանած, Սրուանձտեան ժողովուրդին բանաստեղծութիւնը երևան հանած ու Նարպէյ իր քերթուածներէն զատ, կատակերգութիւն մը և ողբերգութիւն մը գրած է։

Լրագրութիւնն ալ իր մեծ դերն ունի ընդհանուր ոգևորութեան մէջ։ Ամեն տեսակ

թերթեր, պարզ լրագիրը, զաւեշտականը, բանասիրականը, բանաստեղծականը, ամենքն ալ կան, և պէտք եղածէն աւելի, թերևս զուրկ ընդհանրապէս ճշմարիտ գրականութենէ, բայց գրական կեանքով միշտ լեցուն, իրարու հետ բուռն վեճերու մէջ միշտ, վեճեր, որք ժողովուրդը կը զբօսցնեն և կը հետաքրքրեն զայն, գաղափարներ ցանելով հասարակութեան վրայ, զգացումներ տալով, հրահանգելով զայն կամ խնդացնելով, զբաղեցնելով զայն իրմով։

Բոլոր այս շարժումը գպրոցներուն մէջ ունի իր սաղմը։ Տղաք մեծ գաղափարներով կը սնանին. իրենց գրասեղաններուն վրայ կ'երգեն, կը գրեն և կը խօսեն արդէն. անոնց մէջ գիտուն, վաճառական, գրական մարդ կամ ստակի մարդ ըլլալու բաղձանքներ չկան այնչափ, որչափ երազը բանաստեղծ, դասախօս, եկեղեցական, հանրային մարդ ըլլալու։ Դպրոցին մէջ գրական կրթութիւն մըն է, որ կը տիրէ. գրագիտութիւնը և հայերէնը ամենէն պատուուած դասերն են, և բանաստեղծ աշակերտը ամենէն նախանձուածը. ուսանողները գրական կամ ազգային գործերու վրայ կը խօսեն, կը վիճաբանին գրքի մը, ներկայացման մը, անձի մը կամ գաղափարի մը վրայ, կուսակցութիւններ կը կազմեն, թեր ու դէմ կը

խօսեն, գրական ամբողջ կեանք մը ունին արդէն. այդ պզտիկները կը կարգան ամեն ինչ որ կը գրուի դուրսը, ազգային և նոյն իսկ եւրոպական գործեր, ընկերութեան խնդիրներուն վրայ կը խորհին, և իրենց գաղափարը կը լայտնեն, բացառանչութիւններով ու «վսեմ» բացատրութիւններով, պարզեւաբաշխութեան հանդէսի ճառերու մէջ:

Եւ այս ընդհանուր ծայրայեղ ոգևորութեան պատճառը այն է, որ ամեն բան նոր կը ստեղծուի: Քանի մը զարգացած մտքեր արարչի ահագին դերն ունին իրենց ուսերուն վրայ, ոչինչէն կը հանեն, կը շինեն ամեն բան, թատրոն, լրագրութիւն, լսարան, գրականութիւն, դպրոց. ամեն ոք կը ջանայ առաջին սկսողն ըլլալ այսինչ կամ այնինչ գործին, անծանօթ ճամբայ մը առաջին բացողը. և այս նորութեան հրապոյրը, առաջնութեան եռանդը, կը ծնին այդ աշխատութեան, արտադրութեան տենդոտ տաղնապը:

Ժողովուրդը, մանաւանդ երիտասարդութիւնը, ոչ միայն կը սիրէ գրականութիւնը, այլ և գրագէտները: Անոնց վրայ հիացում, յարգանք ու գորով ունի: Անոնց յաջողութեանց սրտանց կը ծափահարէ և տրամութեամբ կը հետևի անոնց դադագին: Երբ Պէ-

շիկթաշլեան կը հիւանդանայ, ազգին ամենէն բարձրաստիճան անձերն և ամենէն ազնուազարմ կիները կուգան անոր այցելելու և նոյն իսկ զայն խնամելու. անոր մասը համասփիւռ սուգ մը կ'ըլլայ, և անոր շիրմին վրայ ուխտի կ'երթան քիչ մը ատեն: Պետրոս Դուբեանի թաղումը չորս հազար հոգի կը հաւաքէ. անոր վրայ արձան կանգնելու գաղափարը կ'ունենան, անոր գործերը կը հրատարակեն, անոր լիշատակին թատերական ներկայացում և նուագահանդէս կուտան:

Բոլոր այս ոգևորութեան պատճառներուն վրայ պէտք է աւելցնել ամենէն կարեւորներէն մէկը, որ թերեւ աղբիւրն է ամենուն, նոյն իսկ այն գրականութիւնը, որով կը սնանին մտքերը, ուսմանտիկ գրականութիւնը, ամբողջ աւիւն ու յափշտակութիւն: Կարդալով ամեն օր այն բոցավառ վէպերն օգաթօւիչ գգացումներով լեցուն և բոլոր այն արծիւի սլացքով բանաստեղծութիւնները, յուզումով ու եռանդով բաբախուն ողբերգութիւնները տեսնելով, հոգիները տեսակ մը ջերմութիւն ստացած էին, և մտքերը թեւեր: Եւ այդ գրականութիւնը, այդ ընդհանուր վիճակին պատճառ ըլլալէ յետոյ, անոր արդիւնքըն ալ եղաւ. այդ բորբոքեալ հոգիներէն

բոցեղէն գրուածներ, այերասլաց քերթուածներ ելան, մեծ մասամբ ուռուցիկ, բայց երբէք դանդաղ:

Ուռուցիկ, բայց ոչ դանդաղ. ամբողջ այդ ժամանակին ճշգրիտ նկարագիրն այս երկու ածականներուն մէջ է: Շատ շարժում, շատ զգացում, շատ խանդ, նոյն իսկ պէտք եղածէն սուելի, ճոռմոմութեան երթալու աստիճան. բայց բնաւ երբէք անշարժութիւն: Ամեն տեղ, գործելու փափաք, թէև յաճախ՝ ծայրայեղ եռանդի կամ տգիտութեան սլառճառով, անկատար գործադրութիւն: Քիչ գաղափար՝ այդ բացառանշութեանց, ատենախօսութեանց և քերթուածներուն մեծ մասին մէջ, բայց շատ եռանդ, եռանդ մը, որ օգին մէջ տարածուած է, բայց որ յաճախ սնամէջ է, անիմաստ և չափազանցեալ:

Պետրոս Դուրեան բաղդ ունեցաւ այդ խանդավառութեան շրջանին մէջ գալու, և այդ շրջանին վերջերը, ամենէն բորբոքեալ օրերուն, այդ բեղուն շրջանին մէջ, ուր մեր մեծագոյն քնարերգականներն ունեցած ենք, Ալիշանը, Պէշիկթաշլեանը, Թէրգեանը, Հէքիմեանը, Աճէմեանը: Դուրեան եկաւ այն միջոցին, երբ հոգիները լեցուած էին վսեմ բառերով, լուզման ճիւղերով, արցունքով, արիւ-

նով, ճախրանքով. ինք ազնուագգի միտք, բնութենէն մեծապէս օժտուած, սնաւ այդ հրեղէն միտքով, ու այդ զգացման գրականութեան ամենէն հոծ ու ամենէն տաք ներկայացուցիչը եղաւ, ու վերջինը: Այն գործը, զոր արտադրած է, իր ժամանակին ոգի են խտացումն է. անոր ամբողջ շինծու փքոցութեան, դերասանական մասը կը պարունակէ (թատրերգութիւնները), ինչպէս և անոր լափըշտակութիւնը, աւիւնը և զգայնութիւնը (քերթուածները):

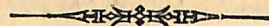
Բայց այս ընդհանուր կապերէն զատ, որք զինքը իր ժամանակին հետ սերտ առնչութեան մը մէջ կը դնեն, ինչ որ Դուրեանը կը զանազանէ, գրեթէ կը կղզիացնէ իր ժամանակակիցներուն մէջ, իր զգացման անկեղծութիւնն ու իր շեշտին խորութիւնն են. և ասոնց բացատրութիւնը իր անձնական կեանքին մէջ միայն կրնանք գտնել: Դուրեան շատ աղքատ և շատ ռամիկ ընտանիքի մը զաւակ էր. թշուառութեան հետ միշտ դէմադէմ, անոր որս տալով իր առողջութիւնը, իր երիտասարդութիւնը, իր կեանքը, տառապանքի ներքին կրակովը տաքցուց իր սիրտը: Ընկերութեան մէջ մտնելու երբէք առիթ չունենալով, ինչպէս գրեթէ բոլոր միւս

բանաստեղծները, անոնցմէ աւելի մենակեաց եղաւ, աւելի սիրահար մեկուսացման, և հետեալաբար խոկման և երազի, աւելի երկջոտ, ամօթխած, աւելի վայրենի, աւելի նախնական, աւելի բնական, աւելի ճշմարտապէս, ինքնաբերապէս բանաստեղծ. սալօններու մէջ մարդկային կեղծաւորութիւնը, իմաստակութիւնը և ապուշութիւնը չճանչցաւ, իր միտքը անեղծ պահեց այդ աղտերէն, զգացումներու աշխարհի մը մէջ վերին կեանքով մը ապրելով միշտ:

Պետրոս Դուրեան տխուր բարեբաղդութիւնն ալ ունեցաւ հիւանդ ըլլալու և կանուխ մեռնելու. իր կրծող ախտին տենդը անկեղծ և տարօրինապէս խոր թրթռում մը տուաւ իր գործին, ինչպէս և մօտալուտ մահուան ստուերը՝ մթութեան թանձր և անեղծ ջրդեղով մը օծեց զայն:

Յետոյ, միւսներուն պէս, դասական ընդարձակ կրթութիւն մը չստացաւ, կոյս պահեց իր հանճարը ու և է պայմանադրական ազդեցութենէ. ազգային վարժարանի մը մէջ հին գրականութեանց վրայ արած նախնական ծանօթութիւններով բաւականանալով, բնագրումով մը չյարելով անոնց, ամբողջ հոգիովը փարեցաւ ռոմանտիկ գրականութեան, որ իրեն ուղղակի կը խօսէր, և զոր թերևս ինք պիտի

ստեղծէր եթէ գոյութիւն չունենար արդէն. եւրոպացի գլխաւոր ռոմանտիկ հեղինակները և հայ ռոմանտիկ ողբերգութիւններն ու բանաստեղծութիւնները շատ աւելի կարգաց քան գրաբար դասական թարգմանութիւնները, առելով նմանութիւնը՝ դասականներուն սիրելի, իր սրտին մէջ գտնելով գաղափար և բացատրութիւն: Եւ երբ օր մը սկսաւ գրել, ոչ թէ մեծածխոր բառեր ժայթքեցուց՝ ուրիշներուն պէս, այլ իր հոգիին պատմութիւնը ողբերգեց, ոչ թէ գրաբար գրեց՝ շատերուն պէս, ոչ ալ գրաբարախառն ամենուն պէս, այլ գրեթէ զուտ աշխարհաբար մը, ինչպէս որ լսած էր այն ժողովուրդին մէջ, ուր ապրած էր, համոզուած ըլլալով, որ այդ լեզուով միայն զգացումներն իրենց բնական շեշտը պիտի գտնէին:

բերի: Ինքնատիպ և ստեղծուած արձակ մըն է, գունազեղ, հակիրճ և ջղուտ:

Բայց այդ արձակը նոյնը չէ իր թատրերգութեանց և իր նամակներուն մէջ: Առաջիններուն մէջ ժամանակին սովորական արձակն է, տափակ, յաճախ ուռուցիկ, առանց գիւտի, առանց դրոշմի, հարիւր անգամ կրրկնուած նմանութիւններով, զգացումներն ալ, մտածումներն ալ, նիւթերն ալ, գրելու եղանակն ալ բառերն ու բացատրութիւններն ալ ամենքը հասարակ և համանման, ճիշդ ինչպէս որ կը գրուէին այն ատենի բոլոր ողբերգութիւնները, իրենները քիչ մը աւելի աղմկալից ու չափազանցեալ, տեղ տեղ միայն, այն ալ սիրային խօսակցութեանց տեսարաններուն մէջ, գեղեցիկ գիւտ մը, ուժով պարբերութիւն մը, խորին բառ մը և երբեմն հատուած մը, էջ մը, որ ամբողջութեանէն կ'անջատուի, դուրս կը ցատքէ:

Իսկ նամակներուն մէջ, ուր բանաստեղծը, ու է նմանութենէ հեռու, ինքզինքն իր քմահաճոյքին և իր հանճարին ձգած է, արձակը նոր և անձնական արձակ մըն է, որ յետոյ ամբողջ նոր գրականութեան մը արձակը պիտի ըլլայ:

Բ

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ԳՈՐԾԸ

Պետրոս Դուրեանի գործը կը բաղկանայ թատրերգութիւններէ, նամակներէ և տաղերէ: Թատրերգութիւնները քանակութեամբ ամենէն ստուար բայց արժանիքով ամենէն անկարևոր մասը կը կազմեն. նամակները, որոնք արձակ թարգմանութիւնը կը թուին իր տաղերուն, բանաստեղծին հոգիէն փրթած կտորներ են. իսկ տաղերը ամբողջ Դուրեանն են:

Հետեւելով ուրեմն այս վերելական աստիճանաւորութեան, պիտի քննենք նախ Դուրեանի արձակն ու յետոյ իր ոտանաւորները:

Ա.—ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՐՁԱԿԱԳԻՐ

Դուրեանի արձակը իր ժամանակակից գրողներու արձակէն զգալի կերպով կը տար-

ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պետրոս Դուրեան գրականութեան մէջ այս սեռով մտած է: Իր առաջին գործը, որ կը հաշուուի, Վարդ և Շուշանն է: Իր թատերական գործերը ինը հատ են և հետեւալ կարգով գրուած. Ա. Վարդ և Շուշան (1867). Բ. Սև հողեր (1868). Գ. Արտաշէս (1869). Դ. Անկում Ահարստութեան (1870). Ե. Ասպատակութիւնք (1870). Զ. Կործանում Հռոմայ. Է. Շուշանիկ. Ը. Տիգրան Բ. Թ. Թատրոն իամ Թըշուառներ (1871): Այս գործերուն երրորդը, վեցերորդը, եօթերորդը և ութերորդը չեն հրատարակուած:

Այս թատերագութիւնները Թէրզեանի, Պէշիկթաշեանի, Հէքիմեանի ողբերգութիւններէն այն զլիաւոր տարբերութիւնն ունին, որ այս վերջինները կատարելապէս հետեւողութիւն են դասական ողբերգութեանց, Թէրզեանիները միայն ռոմանտիկ տուամի երանգ մը ունենալով տեղ տեղ, մինչդեռ Դուրեանիները կատարելապէս և միմիայն ռոմանտիկ են: Եւ ասիկա ուղղակի ազդեցութեամբն է իր դասատու Սրապիոն Թղեանին, որ մեր

մէջ առաջին ռոմանտիկ թատերագութիւնները գրած է, հեռանալով Գոռնէլէն, Ռասնէն, Ալֆրէրիէն, մօտենալով Շէքսպիրի և Հիւկոյի (իր Կոյրն Տիրանը լը Ռուսս' ամիւզի հետեւողութիւն է, իր Ելէոնորան Ռոմէօ և Ժիւլիէթը կը յիշեցնէ): Դուրեան կարգացած է իր վարժապետին թատերագութեանց ձեռագիրը, անոնց ներկայացումը տեսած է, ինչպէս նաեւ ներկայացումը նոյն իսկ Հիւկոյի, Շիլլէրի, Շէքսպիրի, խաղերուն, որոնք այդ միջոցին սկսած էին տիրել, աւելի ընդունելութիւն գտնելով քան դասական խաղերը, և իր հոգիին աւելի յարմար գտնելով այդ արցունքի և խորհուրդի գործերը, անոնց յարած և իր առաջին փորձէն մինչև վերջին տուամը այդ ոճով գրած է:

Արդ, այդ ռոմանտիկ թատերագութեանց ոճը ամենէն կեղծ և ամենէն վտանգաւոր ոճն է անոնց համար, որոնք հանճարի փայլովը չեն փրկեր շատ մը անբնականութիւններ ու չափազանցութիւններ: Երբ մարդ Շէքսպիրի հոգեբանութիւնը, Շիլլէրի քնարերգութիւնը, Հիւկոյի թուիչ չունի, կատարելապէս ծաղրելի բան մը կ'արտագրէ այդ արուեստին կապիւրէն հետեւելով: Եւ Դուրեանի թատերագութիւնները այդպէս են: Նիւթը տղայա-

կան կերպով ընտրուած և աւելի տղայական կերպով հիւսուած, առանց բարքերու, ժամանակի և նկարագիրներու մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, յաճախ պատմութիւնը խօսակցութեան վերածուած, բացազանչութիւններով, հնչուն բառերով ծանրաբեռնուած, հազիւ տեղ տեղ իրապէս պերճախօս հաստուած մը՝ պոռոտախօսութեանց մէջ կորսուած, կամ զգացմամբ բաբախուն խօսակցութիւն մը՝ սրնամէջ գոռում-գոչումներու տակ թաղուած: Ամենքն ալ, աւանդական բանաձևին համեմատ, երկու տիտղոս կը կրեն կա մ ո վ մը միացած (Թատրոն կամ Թշուառներ, Վարդ և Շուշան կամ Հովիւք Մասեաց), բազմաթիւ բաժանումներ ունեն (Սև հողեր, թատրերգութիւն երգախառն յերկուս թուականս, ի հինգ արարս յերիս պատկերս և ի մի վերջաբան): Ամենքն ալ լեցուն են անհրաժեշտ դաւաճանութիւններով, առևանգումներով, թունաւորումներով և յայտնութիւններով, բոլոր ծանօթ տեսարանի անակնկալները, ելքերն ու մուտքերը, որոնք իրարու կը բաղխին միշտ դրան սեմին վրայ, և բոլոր անձնաւորութիւնները, որոնք միեւնոյն ծաղկապաճոյճ լեզուով կը խօսեն, և երգերն ու տեսարանի շողշողումները, որոնք

զուարճութեան հանդէսի մը կերպարանքը կուտան ներկայացման, ու միշտ, ամեն արարութեան վերջը, այն շանթահարիչ բառը, որուն վրայ վարագոյրը կ'իջնէ (նախատիպար) «Ջարկիր գիս, ձէնարօ, ես քու մայրդ եմ»:

Գեղարդութիւն մըն է, որ Պետրոս Դուրեան այդ կեղծ արուեստին դիւրին վարպետութեանց մէջ շատ բան կորսնցուցած է իր տաղանդէն, որ ճշմարիտ զգացման տաղանդ մըն է: «Մեղք, կ'ըսէ եղեր Սրապիոն Հէքիմեան, որ այդ տղան թատրերգութիւն կը դրէ. անիկա բանաստեղծ ծնած է»: Թատրերգութիւնները այն մեծ վնասն ալ հասուցած են իրեն, որ շատ ժամանակ գողցած են իր արդէն կարճատե կեանքէն, և շատ մը գեղեցիկ տաղեր ալ անշուշտ, որոնք գոյութիւն պիտի ունենային այդ բառի շեղակոյտներուն տեղ:

Վարդ և Շուշանը սիրային հովերգութիւն մըն է թատրերգութեան ձևով: Այս տղայութեան գործին նիւթը տղայական է, բայց իր միամտութեան մէջ սիրուն. անձերն ու դէպքը կը շարժեն, կ'ապրեն, կ'անցնեն հէքիաթներու երազային աշխարհին մէջ, ուր միաձուլ չարերը և միաձուլ բարիներն իրարու հետ կը մրցին, դէպքեր տարբեր մեր

տեսածներէն, անձեր որոնք մեզի սէս չեն: Առաջին սիրոյն անմեղ ու թափանցիկ շողերով տոգորուած գործ մըն է, առաջին երիտասարդութեան կոկոնին փթթումը իր կուսական մեղմ ու մաքուր բուրումովը: Բանաստեղծին կեանքին ու հանճարին առաջին զարթումն է, որ ներշնչած է այդ գործը, ուր ծաղիկի հոտ մը, զեփիւռի սալեր ու լուսնի պայծառութիւն մը կը զգացուի: Քանի կարգաս զայն, կը մոռնաս իրականութիւնը, կը մոռնաս արուեստն և իր սլահանքները, և ինքզինքդ կը թողուս այն թեթեւ հրապոյրին, որ կ'արտաշնչուի էջերէն, և եթէ ուզես պահ մը տղայանալ, պիտի տեսնես, որ դիպչանքերուն արցունքը անզգայաբար քու աչքերդ ալ պիտի թրջէ: Ու ինչ գաղափար՝ Վարդ և Շուշան կոչել հերոսն ու հերոսուհին, երկու ծաղիկներ, և ծաղիկներուն ամենէն փափուկները, որոնք զիրար կը սիրեն, և խաղին մէջ, իրենց խօսքերուն իրենց գործերուն մէջ, ծաղիկներ են երկու մատաղ սիրահարները, որոնք կը բուրեն աւելի քան կը հառաչեն, որոնք կը թողնին աւելի քան կը տառապին:

Գալով ոճին, սիրային տեսարաններուն մէջ բաւական նոր է և մերթ շատ գեղեցիկ,

թէ և տկարութիւններով և կրկնութիւններով խառն. միւս տեսարաններուն մէջ, միջակութիւնն է, որ կը տիրէ:

Տեղ տեղ, կատարեալ մարգրիտներ կը գտնենք, մտածման ու բացատրութեան նորութեամբ:

«Ինչ է եղեր հեշտութիւնը. զեփիւռ մը, որ հրատապ սիրտ մը զովացնելով և իր հետքին վրայ արցունք սփռելով կը սահի, որուն զովութիւնը մաներկրորդ մը կը տւէ: (Վարդ և Շուշան, Տես. Ա).

Շատ հասուն չէք գտներ այս մտածումը տասնեհինգ տարեկան պատանիի մը համար, մտածում մը, որուն մէջ վաղազարթոյց սիրտ մը և լաւ հասկցուած ընթերցումներ կը զգացուին:

Վարդ և Շուշանի երկանուագը (Տես. Գ.) զեղուն է, փափուկ և տաք զգացմամբ մը... Գաղափարները լուսնակ գիշերի մը թափանցկութիւնն ու բացատրութիւններն առաջին համբոյրի մը թարմութիւնն ունին:

Շուշան.— Սէրը կենաց գարունն է, որ մեր սրտին մէջ կը փթթի, և համբոյրն անոր զեփիւռն է, որ մեր սիրաբորբոք սրտերը կը

զովացնէ: Տես, վարդ, բոլոր բնութիւնը սիրով կը խայտայ... Լուսինը սէր կը ցօղէ, ծաղիկը սէր կը բուրէ, հողմիկը սէր կը շնչէ, թռչունը սէր կը գեղգեղէ, տերևը սէր կը սօսափէ, առուակը սէր կը մըմնջէ...:

Վարդ. — Քու սրտիդ ծալքերը շուշանի թերթերուն պէս անբիծ են. քու նայուածքդ արշալուսոյն առաջին ճառագայթին նման քաղցր է. քու շունչդ առաւօտեան գեփիւռին չափ հեշտալի է:

Շուշան. — Հիմա սէր կը շնչէք միատեղ, այնպէս չէ, վարդ. միշտ պիտի սիրենք զիրար, ինչպէս որ ծաղիկն ու գեփիւռը միշտ զիրար կը սիրեն... տես, ինչպէս ուժգին կը բաբախէ սիրտս. կարծես թէ կուրծքս ծակելով քու սրտիդ քով թռչիլ կ'ուզէ...

... Այն բաբախուն սիրտը, զոր դու իմ լանջիս մօտեցուցիր, սիրոյ քնար մ'էր այն, որ սրտիս խորը նորափթիթ սէրն արթնցուց...

Կը զգացուի, որ սկսնակի անփորձութեանց և անճաշակութեանց մէջ աղագայ վարպետ մը ծնած է, մտածումներ գտնելու, զգացումներ խտացնելու և զանոնց բուն բարովը բացատրելու արդէն կարող:

Գ. արարին Զ. տեսարանին մէջ, սքանչելի խորութեամբ ու կորովով խօսք մը կայ, զգացման և բացատրութեան հազուագիւտ խտութեամբ: Յուսահատ սիրահարն է որ, մահը կոչելով, կը մըմնջէ.

«Գերեզման, թող յատակդ խոր ըլլայ, որպէս զի գիշերուան լուծեան մէջ աշխարհիս երեսէն սլացող սիրոյ խօսքերուն և համբոյրներուն մըմունքը չըլլայ, որ թափանցէ և իմ վշտահար ստուերս իր խոր քունէն արթնցնելովը աչքերէն արցունքի սառած կաթիլներ հոսեցնէ»:

Վերջին արարին Ա. տեսարանին մէջ, Սուրմակ, Շուշանն առհանգողը, պաշտումի հզօր շեշտով մը հետեւեալ պատկերալի խօսքերը կ'ըսէ անոր.

«Գիտցիր, որ երբ սիրոյ անկեղծ ժպիտ մը ծագի այտերուդ վրայ, այս խաւարչտին քարայրն ալ պիտի լուսաւորուի, այն ժպիտը արև մը պիտի ըլլայ ինձի և քեզի համար... երբ զիս սիրես, այս քարայրը դրախտ մը պիտի ըլլայ... երբ ժպտիս, այս սև կամարները պիտի ոսկեղօծին. երբ աչքէդ ուրախութեան կայլակներ հոսին, իւրաքանչիւրն իբրև ծաղիկ պիտի փթթի հոս, իսկ երբ շրթունքդ

Համբոյր տան, անոնց մրմունջն իբրև քնարի
քաղցրաձայն նուագներ պիտի զբօսցնեն զմեզ»:

Բայց գրեթէ այսչափ է ամենը: Ասոնց-
մէ զատ ինչ որ կայ, միջակէն վեր չելլեր:
Երգերը մասնաւորապէս, — ինչպէս Դուրեանի
բոլոր թատրերգութեանց երգերը, որոնք յա-
տուկ անխնամութեամբ մը գրուած են, տա-
րօրինակ կերպով տկար են և զարմանալի
կերպով գրաբարախառն, երբեմն մինչև իսկ
հայր-արսէնական հովեր առնելով:

Համբոյր հազար հողմոյն ընդդէմ,
Եւ անդանօր ոգել ըզսէր,
Ի շուրթն ի սիրտ և ի յոգի
Ուխտել ըզսէր յաւերժական:

Թատրերգութեան արձակ մասերը գրեթէ
զուտ աշխարհաբար են, խօսակցութեան լե-
զուն, իր յատուկ ձևերով ու բառերով, եր-
բեմն գրաբարի թեթև արատներով այլալուծած,
արատներ՝ որոնք միւս թատրերգութեանց մէջ
պիտի անհետանան հետզհետէ, նամակներուն
մէջ բոլորովին պիտի ջնջուին, տաղերուն մէջ
շատ քիչ պիտի մնան՝ յանգի կամ ոտքի հա-
մար:

Երրորդ թատերախաղը, Արտաշէս, լաւա-
դոյնն է Դուրեանի թատերական գործերուն:
Ճշմարիտ ողբերգութիւն մըն է, որուն նիւթը
բանաստեղծն իրմէ հանած է, պատմութենէն
յատակագիծ մը միայն առնելով: Գործողու-
թիւն մը կայ, որ առաջին արարէն կը յայտ-
նուի, միւս արարներուն կը կնճռուի և վեր-
ջինին մէջ կը լուծուի: Նիւթին խորհրդաւոր
յուզումնալից ու վիպասանական ջերմութեան
ոճն ալ կը հաւասարի յաճախ, տեղ տեղ շատ
լաւ վիպուած միջադէպներով, արագ ու սեղմ
խօսակցութիւններով ու նոյն իսկ ճշմարտա-
պէս վսեմ հատուածներով:

Ցաւալի է, որ հրատարակուած չէ այս
խաղը, որ, հակառակ իր պայմանադրական
հիւսուածքին, հակառակ հոգեբանութեան
պակասին, հակառակ բոլոր այն փքաբանու-
թիւններուն, որոնք հոս ալ պակաս չեն, իրա-
կան արժանիք մը ունի իր մէկ քանի տեսա-
րաններուն ողբերգական գեղեցկութեամբ և
իր մէկ քանի հատուածներուն քնարերգական
հնչունութեամբ:

Աւելորդ կը համարիմ խօսել Դուրեանի
միւս ողբերգութեանց վրայ, որոնք իր բոլոր
թերութիւններն ունին, առանց իր ոչ մէկ

յատկութեան: Անկումին մէջ կարելի է գտնել քանի մը սիրուն կտորներ, ինչպէս Սահակի տեսակցութիւնը Արտաշիւի հետ:

Դուրեանի վերջին թատերգութիւնը, Թատրոն կամ Թշուառներ, մասնաւոր ուշադրութեան մը արժանի է այն տեսակետով, որ այդ գործը նոր շրջան մը կը սկսի հայ թատերգութեան համար: Այս խաղին յառաջաբանը տարագլուխ մը կը բանայ մեր գրականութեան մէջ, իրապաշտ թատերգութեան տարագլուխը: Պետրոս Դուրեան, որ նորութեան հակամէտ, էականապէս իսկատիւ միտք մըն էր, ժամանակին տիրական ազդեցութեան տակ բաւական հնաոտիպար խաղեր գրել է յետոյ, այդ անցեալի կեանքով լեցուած գրականութեան կեղծութիւնը կը նշմարէ, և մեզ շրջապատող, մեզի դպչող ժամանակակից կեանքին ուսումնասիրութիւնն սկսիլ կ'առաջացնէ, և ասիկա՝ առաջին անգամ ըլլալով մեր մէջ, այն ատեն երբ դեռ Սունդուկեանց իր խաղերը չէր գրած:

Այս առաջարկը պատուաբեր է իրեն համար, բայց առաջարկը միայն: Խաղը, զոր փորձած է գրել իր բերած նոր սկզբունքը մարմնաւորելու համար, հեռու է յաջողուած

մը ըլլալէ: Այն իրական պատմութիւնը, զոր կեանքէն առած է, ինչպէս կ'ըսէ, իր քնարերգակ բանաստեղծի խառնուածքին մէջէն անցնելով և ռոմանտիկ թատերգութեան կաղապարին մէջ՝ զոր չէ կրցած թօթափել՝ բոլորովին ալլակերպուելով, անճիշդ, անբնական և սխալ գործ մը առաջ բերած է, ուր տիպարները միսէ և ոսկորէ զուրկ են, ուր դէպքերը կեանքի դէպքերուն չեն նմանիր, և ուր խօսակցութիւններն իսկ բանաստեղծութեան ոսկեղօծում մը ունին: Դուրեան, որ մինչև եղունգներուն ծայրը բանաստեղծ էր, և խանդի, յափշտակութեան, քնարերգութեան բանաստեղծ, իր երազով ներկուած աչքին մէջէն չէր կրնար իր ճիշդ գոյներով տեսնել իրականութիւնը. և արդիւնքը այն եղած է, որ այս թատերգութեան մէջ ալ նորէն այն մասերը քիչ մը յաջող եղած են, ուր բանաստեղծը կ'երևայ, ինչպէս Գ. Արարին մէջ Էդուարդի և Վարդուհիի տեսարանը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Պետրոս Դուրեանի նամակները հայերէն լեզուով գրուած ամենէն սրտաշարժ և ամենէն բանաստեղծական վէպը կը կազմեն, վէպը զգացմամբ զեղուն սրտի մը, որ անգուլթ պայմաններու ճնշումէն յամբար խեղդուելով, թափուր կեանքի մը մէջ չգտնելով իրեն պէտք եղած սնունդն ու տաքութիւնը, օրը օրին իր ներքին տրտունջը կը մըմնջէ բարեկամներու ականջին, իր յարատե սպառումին մանրամասն վերլուծումը կը պատմէ, առաջին ըմբոստացումներէն, զայլուլթներէն և անէծքներէն սկսեալ մինչև վհատութիւնը, իրերու տխուր վիճակին անձնատուութիւնը, մինչև վերջնական նուաղումը՝ բոլոր խանդերուն ու բոլոր ուժերուն առլաւէտ ցնդումին մէջ։ Յաւագին օրագիր մըն է, ուր մենաւոր երազողը, կեանքէն ջախջախուած, տեսնելով իր ճամբան որ, առանց ու եւ է ծաղկի, շիտակ դէպի մահը կը տանի, իր թաքուն տրտմու-

թիւները կը նշանակէ, իր տարփանքները կ'երգէ, որոնց ոչ մէկը մտիկ ըրաւ, և իր արցունքները, զորս ոչ մէկ ձեռք սրբեց։

Ոճը նամակի պարզ, ընտանեկան ու թեթեւ ոճը չէ, որովհետև ատոնք նամակներ չեն, այլ քերթուածներ, և ամենէն անկեղծները թերևս, զոր գրած է։ Միշտ պրկուած, միշտ դէպի իսկատիպը ձգտուած ոճ մըն է, երբեմն անբնականին և ուռուցիկին մէջ իյնալով, երբ ամենէն պարզ բաներուն վրայ խօսած ատեն իսկ քնարերգութեան ձևը չըթողուր։ Տեսէք, զորօրինակ, ինչ դարձուածքներ կը գործածէ բարեկամի մը ըսելու համար թէ՛ «Տունդ եկայ, բայց հոն չէիր».

«Դողդոջ քայլերս կարգի դրի ձեր տունը գալու. զքեզ հարցուցի, և հարցնելուս հետ անմիջապէս կ'օշիկներ ուղտեղը նետեցի ականարկս. մայրդ և դատարկութիւնը տխուր պատասխան մը տուին ինձ. հոս չէ»։

Չեմ ուզեր բազմապատկել այս տեսակ օրինակները, որոնք սակաւաթիւ չեն։ Առջի նամակներուն մէջ, Դուրեան քիչ մը պահած է գեռ պատանութեան զուարթութիւնը, ընտանեկան բացատրութիւններ, մտերմական

կատակաբանութիւններ կը գտնենք դեռ անոնց մէջ. բայց իր վերջին տարուան նամակներուն մէջ, որոնք ամենէն գեղեցիկներն են, նամակի ոճը կ'անհետանայ վերջնապէս. քնարերգական ոճ մըն է, որ կը տիրէ Հիմա, ծանր, հանդիսաւոր, վսեմի ձև մը առնելու միշտ հակամէտ. իր վիշտէն լրջացած, կարծես բանաստեղծը անազնիւ բան մը կը համարի թեթեւ բացատրութիւն մը գործածել իր հոգիին պատմութիւնն ընելու համար. կարելի է կատակել վիշտին հետ, ամենէն սրբազան բանը: Բայց այն ատեն պէտք էր զգուշանալ գուհիկ մանրամասնութիւններէն, սովորական իրողութիւններէն, որոնք այդ եղբերական ոճին մէջ արատներու պէս կ'երևան: Տարրերու հաւասարակշռութիւնը պահել գիտնալ, բացատրութեան ու նիւթին մէջ ճշգրիտ չափը դնել, ինչ որ կատարելութիւնն է գրականութեան մէջ, ատիկա պակսած է Ռուրեանին քով, որ իր ըրածը գիտցող արուեստագէտ մը ըլլալ է աւելի բնազդական երգող մը եղած է:

Այս թերութիւնը մէկդի առնելով, այդ նամակները հրաշալի յատկութիւններ ունին. այդ էջերը ամենէն անկեղծ զգացմամբ գրուած էջերն են, ուր կը զգաս թէ գրողը իր սրտին ձայնը միայն մտիկ կ'ընէ բառերը շա-

րած ատեն: Գալով ձեռն, այն լեզուն զոր կը գործածէ բանաստեղծը, վերածնութիւն մըն է մեր աշխարհաբարին համար. փոխանակ բառերն իրենց աւանդական ասումին մէջ անշարժացնելու, Ռուրեան անոնց նոր իմաստներ կուտայ, անոնցմէ նոր արդիւնքներ կը հանէ, զանոնք նոր գոյներով կը ներկէ.

«Ո՛րչափ հաճոյական է քեզ առնթերակից լինելով դալկահար վերջալուսի փողփողումովը քանի մը ժամ երծես եր:»

«Դարձեալ սիրտս ցամաքած է. իմ հոգիս յառած է դալկահար և անհուն աշխարհի մը, զոր երկինք կը կոչեն»:

«Ձեմ կրնար զգացումներս ուղածիս պէս դուրս տալ. ո՛հ, ցամաք սիրտ, երբ պիտի թարմանաս, երբ առաջուկան պէս խնդումներ պիտի անձր ես»:

Պատկերներն իր արձակին մէջ զարմանալի նորութիւն մը և սեղմութիւն մը ունին. կան որ կաթիլի մը մէջ պարունակուած անհունութիւններ են.

«Ձեմ գիտեր ի՜նչ գրեմ. դժուար է խօսիլ անհունի մը համար. անհունը շուրթեր չկրնար ունենալ. անհունը ինք իր մէջ կը թաղուի, ինք իր մէջ կը փողփողէ»:

«Թողէք որ հոգեբուխ հառաչով մը
զ Աստուած դղրդեմ, անհուն ու-
թեան մէջ եմ ընկեր. հարկ է որ լը-
ռեմ»:

«Երևակայութեանս մէջ ցուրտ մշուշ
մը կայ թանձրացած»:

«Ես գրեթէ խաղաղ կը նիրհէի, երբ
մայիս 26-ի գիշերը կը քրտնէր, երբ հոգի
մը սրտերու և գերեզմանի մէջտեղ կը կողկո-
ղէր»:

«Մահուան դալուկը իմ ճակտիս վրայ
կը պլպլայ իբրև մեղամաղկոտ ժպիտ մը,
դալկահար ժպիտ մը, որ զիս երկնքի հետ
կը միաւորէ»:

Կը զգացուի թէ ի՞նչ խորին և ճշմարիտ
յուզում մը թելադրած է այս բացատրու-
թիւնները, որոնք գիւտեր են: Այս բառերուն
մէջ սարսուռ մը կայ, սարսուռը զոր կը թա-
փէր մահուան գաղափարը Դուրեանի հոգիին
մէջ: Իր տառապանքէն թխած են այս էջերը.
այս բացատրութիւններն իր էութեան խորէն
ելած են: Իր հոգիին մէջ հնչած ձայներն
արտայայտելու համար, բանաստեղծը, բառե-
րը յանդուգն փոխաբերութիւններով կերպա-
րանափոխել է, տարօրինակ զուգադրութիւն-

ներով ուժովցնելէ զատ, երբեմն ալ, երբ
պատրաստ բառը չէ բաւած, չէ վարանած
նոր մը դարբնելու.

«Համոզուէ, որ քու եղբայրդ գերեզմանի
տեղ նոյեան տապանը կը մտնէ աշխարհի
արիւնահեղեղէն փրկուելու համար»:

Ու տեղ տեղ, այս հատկաւ եղբերգին
մէջ շատ յստակ և շատ հզօր կերպով բա-
ցատրուած մտածումներ կ'երևան, աստղերու
պէս, որոնք գիշերը կը ծակեն:

«Ի՞նչ, ի՞նչ հանճարներ հիւղին այն քառ-
սային սեմին վրայ խամրեցան կամ մարեցան:
Հասարակաց գերեզմանոցներուն մէջ հողա-
կոյտներ կան, որոնք հրաբուլիներ պիտի ըլ-
լային. բայց կայծը սրտի խաւարին մէջ առանց
երբէք հրահրելու թաղուած է... հանճարը
վհիւ մէջ գանկ մը եղաւ առանց մարդու-
թեան եթերին մէջ գիսաւոր մը ըլլալու»:

«Աչքերը կսկիծի մէջ արցունքի ովկեան-
ներ են, անոնք որ հաճուքի մէջ աստղեր են»:

«Եթէ ճակտիս վրայ վարդ ունենալի, կի-
ները զիս պիտի սիրէին. աւելի լաւ է որ դա-
լուկն ունենամ, և բանաստեղծները զիս սի-
րեն»:

Իր ժամանակին արձակներուն մէջ, ուր
հետադարձութեան սլաքներու թիւնները կը

փռուին, այս գունաւոր ու ստեղծուած լեզուն,
որ գուտ աշխարհաբար ըլլալու առաւելու-
թիւնն ալ ունի, նախատիպարն է այն գրա-
կան և իսկատիպ աշխարհաբարին, զոր յետոյ
պիտի շարունակեն և զարգացնեն Պոլսոյ երի-
տասարդ գրողները*):

*) Գուրեանի արձակին վրայ խօսուած ատեն, պէտք
է յիշել նաև արձակ մեծ գործ մը, զոր բանաստեղծը սա-
սամբ գրած էր, Վէպ մը, Վոսփորեան գիշերներ
տիպողով, որ անձնականաբար թեան պէս բան մը պիտի
ըլլար: Այս կիսաւարտ գործը կորսուած է:

Բ.—ԴՈՒՐԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Ա

Կը հասնինք Պետրոս Դուրեանի գործին
ամենէն կարևոր և ամենէն կատարեալ մա-
սին, իր բանաստեղծութեանց: Ինչ որ թատր-
երգութեանց մէջ տեղ տեղ միայն կըցած էր
պոռթկացնել, ինչ որ իր նամակներուն մէջ
կցկտուր կերպով գրած էր, Դուրեան իր տա-
ղերուն մէջ ամբողջապէս արտայայտած է:
Նիւթը հոն ուղղակի կը բղխի իր հոգիէն, ու
ձևը իր տաղանդին ամենէն յարմար, ամենէն
բնական ձևն է: Անցեալ կեանքի դէպքերը
չկան այլևս, որ ծանրաբեռնեն և այլակերպեն
իր ներշնչումը, ոչ ալ անձնական կեանքին
պզտիկ ու երբեմն գուհիկ մանրամասնութիւն-
ները, որք պղտորեն զայն. իր հոգիին ձայնն
է հոս, որ, կեանքին տրտմութեանց վրայ սա-
ւառնելով, ամեն մանրամասնութենէ վեր,
միսմինակ ու մաքուր, կ'երգէ:

Այդ բանաստեղծութիւնները ո՛չ գիտողի մը, ո՛չ խորհողի մը գործն են: Գուրեան չէ ա պ ռ ա ծ: Այդ բանաստեղծը գաղափարապաշտ մը եղած է ոչ միայն իր տաղերուն, այլ և իր կեանքին մէջ: Ընկերական, բնական գիտութիւններն իր միտքը չեն զբաղեցուցած մարդկութեան խնդիրներովն ու բնութեան հանելուկներովը. զգացող էակ՝ ամեն բանէ առաջ, աշխարհի մէջէն անցած է, առանց իրերը շօշափելու, և մարդերուն մէջէն՝ առանց անոնց հոգին քննելու. իր հոգին, միամիտ ու բաբախուն, չէ եղած այն հայելին ուր կեանքի իրողութիւնները խորհրդածութիւններ կը ցոլացնեն, այլ առանց մտածման, անգիտակից քնար մը, որ ամեն հսկման դողդաղացած է: Գործնական կեանքէ հեռու, գոյութեան մարտը մղած չէ, և իրականութիւնը իրեն համար փակ գիրք մը մնացած է. բնութիւնը իր աչքին ուժերու, զսպանակներու և օրէնքներու անհուն ներգաշնակութիւնը եղած չէ, այլ հրաշագան պատկեր մը կամ անսահման քերթուած մը: Ընկերութիւնը նկատած չէ իբր վիթխարի կեանքով մը ասլրող և իր յատուկ հոգեբանութիւնն ունեցող հաւաքական էակ մը, այլ իբր համախմբում մը հոգիներու, որոնք իրարու քսուելով կ'անցնին, ժպտուն

կամ արցունքոտ: Այդ թռչունի հոգին վերլուծումը չէ ճանչցած:

Եւ այս իսկ է թերևս, որ իր բանաստեղծութեան գերագոյն հրապոյրը կը կազմէ: Ոչ մէկ մասնաւորութիւն կայ հոն, ոչ մէկ հաստատուն կէտ, ոչ մէկ գիտողութիւն, որ ծանրացնէ խանդին սլացքը. ամեն բան տարտամ է և ընդհանուր, կարծես երգը աշխարհիս մէջ նոր աչքը բացող առաջին մարդուն, որ ոչինչ գիտէ, ոչինչ կը հասկնայ, և որ իր տպաւորութիւնը կը պատմէ իր տեսածներէն: Իր բանաստեղծութեան իսկութիւնը կարելի է երկու բառով բացատրել. — գիւրազգաց ու փափուկ հոգի մը, որ կեանքին տափակութենէն կոյս մնացած է, և որ սակայն, անոր անգլթութեանէն խոցոտուած, իր տրտմութիւնը կ'ողբերգէ:

Այս ողբերգը ան չէ, զոր կեանքը ճանչըցած, անոր բոլոր վերքերը գիտակցաբար շօշափած, անոր գառնութիւններն ուսումնասիրած անձ մը պիտի գրէ. ասիկա մանուկի ճիչ մըն է այն ցաւին տակ, զոր կեանքը տուած է իրեն, բնական ձայն մը, գրեթէ բնազդական: Իր սիրոյ երգերը անոնցմէ չեն, ուր բանաստեղծը, սէրը վերէն վար ճանչցած, անոր անդամադննութիւնը կ'ընէ: Գուրեան ինչպէս

տեսանք իր կենսագրութեան մէջ, սէրն ալ չէ ճանչցած. իր տարփանքները մենութեան մէջ երկչոտ հոգիի մը լռիկ երազները եղած են: Իր տաղերուն մէջ, կիներ միս ու ջիղեր ունեցող իրական էակ մը չէ, ալլ տեսիլք մը, գրեթէ անգոյ, գեղեցիկ, ու գրեթէ գերմարդկային: Իր տաղերուն մէջ ապրուած զգացումներու ջերմութիւնը չկայ. ոչ մէկ անգամ դէպք մը, սիրոյ արկած մը կը պատմուի, ոչ մէկ կնոջ դէմքը յստակօրէն կը նկարուի: միշտ անշօշափելի երևոյթ մըն է, որ աստղերու տակ և ծաղիկներու մէջէն կ'անցնի գեղեցկութեամբ լուսապսակուած, որ «երազներ կը վառէ», և բանաստեղծը, այդ դիցուհիին առջև մշտական երկրպագութեան մը մէջ, անոր բազինը կը խնկարկէ, իր սիրտը վառելով անոր դիմացը: Անորոջ եղբերեզ մըն է դժբաղդ հոգիի մը, որ կեանքէն բան չէ հասկցեր, որ տարտամ երազներ ունեցեր է, որ ոչինչ վայլեր է, և որ, անհուն մեղամաղձութեամբ մը համակուած, իր ուժերուն սպառումը տեսնելով ստուերոտ առանձնութեան մը մէջ, իր թախիծը հառաչեր է կեանքի տօնէն բաժին մը չունենալուն: Այդ տաղերը հառաչներ են, անոնց պէս թեթև և անմբռնելի, անոնց չափ տարտամ, անշօշափելի, և անուշ:

Բ

Դուրեանի բանաստեղծական գործը կը բաղկանայ 36 տաղերէ: Ասոնցմէ եօթը տոհմասիրական բանաստեղծութիւններ են, միւս ամենքը սիրային կամ անձնական նիւթերու վրայ կը դառնան:

Այդ տոհմասիրական քերթուածները շատ վար են սիրայիններէն: Պետրոս Դուրեանի տոհմասիրութիւնը դպրոցականի տոհմասիրութիւն մըն է, ժամանակին ազդեցութեանը արդիւնք աւելի, քան խորին համոզման մը ծնունդ: Դպրոցին մէջ տոհմային երգերով ականջը լեցուած, դպրոցէն լետոյ տոհմային թատերախաղերով միտքը խճողուած, ինք ալ իր կարգին փորձած է այդ սեւը, որ օրուան սեւն էր: Իր թատերադրութեանց երգերէն զատ, որոնք անհաւատալի կերպով տկար են, բուն իսկ տոհմային երգեր ալ գրած է, որոնցմէ ոմանք պարզապէս ծաղրելի են, ինչպէս

Երգ Մարտինը, զոր կարծես Դուրեան պատուելի մը տեստրակէն օրինակած է: Լաւագոյն իղձքն է, որուն մէջ, հակառակ ընդհանուր շեշտին, որ անբնական է այդ մեղամաղձիկ երգողին բերնին մէջ, խանդավառ ընթացք մը, ջղուտ բացատրութիւններ և քանի մը գեղեցիկ պատկերներ կը տեսնուին:

Պէտք է սիրային տաղերուն անցնել հոտոտելու համար ճշմարիտ ծաղիկներուն բուրումը, անոնց որք սրտէն կը բուսնին և որոնց ոչ մէկ արուեստակութիւն տպած է: Չեմ գիտեր մեր գրականութեան մէջ բանաստեղծութիւն մը այնչափ անձնական, այսինքն այնչափ անհատական կեանքէ մը ուղղակի բերք լինած, որչափ Դուրեանինը, և միանգամայն այնչափ ընդհանուր, այնչափ անորոշ, այնչափ կարող մասնաւոր եսի մը արտայայտութիւնն ըլլալէ զատ մարդկութեան եսին արտայայտութիւնն ալ ըլլալու: Եւ հոտ է այս բանաստեղծութեան մեծագոյն արժանիքը: Դուրեան իր երազները, իր տրամութիւնները, իր պատրանքները, իր ցաւը կ'երգէ անընդհատ, բայց իր երգը այնչափ քիչ որոշ է, այնչափ քիչ տեղական մանրամասնութիւններով սահմանափակուած, այնչափ քիչ իրական դէպքե-

րով պզտիկցած, այնչափ տարտամ իր անկեղծութեան մէջ, որ ամբողջ մարդկութեան երգը կ'ըլլայ անիկա: Ուր կ'անցնի այդ մէկ անձով եղերախաղը, ուր, մենաւոր դաշտերու մէջ իր վերքէն չարչարուած տժգոյն տղայ մը հեծկտալով կը թափառի երևակայական հուրի մը ետեւէն. և ո՞վ է այդ տղան: Մէկ կամ երկու հեղ բանաստեղծը տեղը անուանածէ (Պաղարպաշի, Չամլըճա, իր պտոյտի վայրերը). բայց այդ լիշուած տեղերն իսկ իրենց յատուկ գոյնով նկարագրած չեն. կարելի է անոնց անունը փոխել: Թառերաբեմը միշտ նոյնն է, որովհետեւ աշխարհն է թատերաբեմը, իրեն իբրեւ տեսարանի զարդ ունենալով բնութեան գլխաւոր քանի մը պատկերները, դալարիք, նոճիներ, ծաղիկները, արեւը, լուսինը, ծովը, երկինքն իր աստղերով և բլուր մը իր մենութեամբ: Եւ ինք, այդ «նոճեաց որդեգիրը», այդ դալկահար տղան, ո՞վ է. երբէք Դուրեան իր անհատական կենդանագիրը գծած չէ իր տաղերուն մէջ, երբէք իր հոգիին մասնաւոր պատկերը դրած չէ. հոգի մըն է, և այնչափ. մարդկային հոգի մըն է, միամիտ, որ մարդկութեան մէկ քանի ընդհանուր զգացումները կ'երգէ, Սէրը և Ցաւը:

Իր նկարները գիծ չունին։ Երբ լրջվեց, օղեղէն փետուրի փափկութեամբ, շոգեամբ գոյներու ծածանք մը կը խաղցնէ իր քեր թուածներուն կտաւին վրայ. բայց զարմանալի հակադրութեամբ մը, այդ տարտամութիւնը տարօրինակ ուժգնութեամբ կը վառի, այդ ծածանուտ գոյները ամենէն հոծ կերպով բընութիւնը և հոգին կը խորհրդապատկերեն, որովհետեւ բանաստեղծին անորոշ տեսողութեան տակ խորին զգայութիւն մը կը թըրթըռայ, և որովհետեւ մանրամասնութիւնները տեսնելու այդ անկարողութիւնը կը նպաստէ իրերուն իսկութեանն իսկ թափանցելու։

Ահաւասիկ բնութեան պատկերները։— Արշալոյս մը նկարագրելու համար ամպերուն ձևը և լեռներուն շրջագծերը պիտի չնկատէ, լոյսին ժայթքումներն ու խաւարին փախուստը պիտի չպատմէ, չորս տող, չորս հակիրճ ու տարտամ պատկերներ, և արշալոյսին քերթուածն է ամբողջ, որ պիտի դուրս ելլէ.

Շաղի շողի ժամք էին.
Վարդից հրդեհ կար լերկին.
Փոխան ամպոց հուր հիւսքի,
Տեղար մարգրիտ և ոսկի։

Երբ զեփիւռը երգել ուզէ, պիտի չծանրացնէ զայն նիւթական նմանութիւններով, այլ վերացական բացատրութիւններով զգայութիւնը պիտի տայ օգին գգուանքին.

Ես ուզեցի սիրել զեփիւռ
Որ երկնքէն թռչի բեկբեկ.
Նա չըսիրեր խոցել երբէք.
Հոգի մ'որոյ գաղտնիքն է բոյր.
Գիտէ շոյել երազներ բիւր.
Երկնի բոյրն յուշ կ'ածէ առ հէք։

Նոյն տարտամութիւնը՝ երբ իր պաշտելին նկարագրէ. չենք տեսնել զայն երբէք այդ տաղերուն մէջ. կը զգանք զայն զմայլանքով օծուած տողերէն.

Ո՛հ, քնչ ես դու, սէր, երկնի հուր կամ
Ժրպիտ...։

Թաւուտքի մը մէջ ծաղկոտ
Ընկողմանած նըլաղկոտ,
Կը հեալիր դու տժգոյն,
Ամրան սիւքի մը հանգոյն։

Աչերդ սիրոյ ատրուշան...

Ո՛հ, քնչ է նէ, ձիւնով շաղուած մի
անդրի,
Վըսեմ ճակտին վըրայ գոյգ մը աստղեր
վառ
Եթէ սիրէ, հալի. թ'ատէ, կտրի սառ:
Եսկ չէր նէ, այլ սէր, հուր, շունչ, ժը-
պիտ, ցաւ,
Գոհար աչեր, վարդ այտ, այլ ինքն էր
թախիծ:

Ո՛վ է, քնչպէս է այդ կոյսը,
Ոյր դէմքին կը փթթին
Լուսնի դալուկն ու ժըպիտ,
և որ
Եդեմ մը կը բուրէ
Վառէ երկինք մը երազ:

Ձենք գիտեր. կ'երևակայենք զայն բա-
նաստեղծին տառապանքի և հիացման բառե-
րուն մէջէն. և այսպէս, յատուկ դէմք մը
ըլլալու տեղ, այդ Երևոյթը անհուն էակ մը,
Կինը կ'ըլլայ մեզի համար:

Գ

Պետրոս Դուրեանի գործերուն ուսում-
նասիրութեան մէջ ամենէն հետաքրքրական
և կարևոր կէտերէն մէկն է՝ որոշ գիտնալ թէ
որ աստիճան և ինչ ուղղութեամբ զարգացած
էր իր միտքը, գրական ինչ դաստիարակու-
թիւն ունէր: Մեր մէջ տարածուած կարծիք
մըն է, թէ Դուրեան բոլորովին տգէտ մնա-
ցած է, շատ քիչ բան կարդացած է, հայե-
րէն չէ գիտցած, գրագիտութենէ տեղեկու-
թիւն ունեցած չէ, և թէ ինչ որ արտադրած
է իր բնածին տաղանդով միայն կրցած է ար-
տադրել, անյղկեալ և թերի արտադրութիւն,
լեզուի և գրականութեան սխալներով լեցուն:
Ասիկա ճիշդ չէ. և կը բաւէ քիչ մը քննա-
դատի աչք ունենալ բանաստեղծին գործերուն
մէջ իսկ տեսնելու համար ասոր հակառակը:
Դուրեանի գործերը, իրաւ, անոնցմէ չեն,
որոնք յղացուած են յստակ, հանդարտ և

բարձր մտքերէ, տեսչականի և կատարելութեան սիրահար մտքերէ, այն գործերէն, որոնց վրայ արուեստագէտը իր հմտութիւնը, փորձառութիւնը և ճաշակը կը թափէ, և զոր դարերու քննադատութիւնը անսգիւտ պիտի գտնէ: Եւ չեմ գիտեր թէ ճշմարիտ քնարերգական բանաստեղծութիւնը կրնայ այդպէս ըլլալ, այդ գերազանցապէս խանդի բանաստեղծութիւնը, որուն անկարգութիւնն իսկ է հրապուրը, որ պարտի ժայթքիլ սրտէն և ոչ թէ մաս առ մաս, խորհրդածութեամբ, կազմուիլ, և որ պարտի վառիլ, ոչ թէ փողփողիլ: Գուրեանի տաղերը կրակի կտորուանքներ են, մշտավառ, ո՛չ՝ գոհարներ, կանոնաւոր, շողուն ու ցուրտ: Գալով լեզուին, ո՞վ ըսաւ որ Գուրեան հայերէն չէր գիտեր. կը հասկնամ, որ խորին գրաբարագէտ մը եղած չըլլայ, — և ատիկա գրեթէ առաւելութիւն մըն է իրեն համար, — բայց շատ գրաբարագէտներէ աւելի լեզուի հասկացողութիւն ունեցած և բաբելային աշխարհաբարով մը գրուած քերթուածներու մէջ ինքը գրեթէ զուտ աշխարհաբարով մը գրած է: Բացի քանի մը բառերէ, որոնց իմաստը սխալ հասկցուած է, ինչպէս վէսը, որ սէգի տեղ գործածուած է քանի մը տեղ, և քանի մը անճաշակութիւններէ,

զոր մարդ կը ներէ նոր կազմուած լեզուի մը, Գուրեանի աշխարհաբարին մէջ ու է հայերէնի տգիտութիւն չտեսնուիր. իր աշխարհաբարին միակ թերութիւնը դեռ գրաբարի հետքեր ունենալն է, երբեմն թեթեւ, երբեմն չափազանց. բայց որուն քով անհրաժեշտ կըն մերթ ջնջուած է, գրաբար հոլովներ կան դեռ (ի դրանց ոսկի Արեւելքին, աստեղց, շողից, յօնից), գրաբար դերանունները գործածուած են յաճախ. բայց պէտք է դիտել, որ ասոնք աւելի բազմաթիւ են երկրորդական կտորներուն մէջ, մինչդեռ ճշմարիտ գրացման տաղերուն մէջ կը պակսին. այնուհետեւ, լեզուին ընդհանուր ընթացքը աշխարհաբարի ընթացքն է:

Իսկ եթէ տգէտ եղած է Գուրեան գրագիտութեան մէջ, աւելի լաւ. իր մեծագոյն արժանիքն է ու է կանոն, ու է հռետորութիւն չիշեցնել, յուզումէն ուղղակի բըդխած ըլլալ, փոխանակ գրքերէ ծնած ըլլալու: Անկարելի է ուրանալ, որ իր ոճը գերծ չէ թերութիւններէ, բացատրութեան անհաւասարութիւններ ունի, որոնք կը կաղացնեն բանաստեղծութեան գնացքը, կրկնութիւններ, որոնք զաղափարը կը տկարացնեն (նեւ հետին մէջ վեց անգամ աստղի խօսք եղած

է), բացատրութեան անորոշութիւններ և նմանութեան անճշգրտութիւններ ու մանաւանդ տաղաչափութեան մէջ աններդաշնակութիւններ (Քեզ սիրելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ. — Լըճակի մը պէս ես մեռած. — Քաղցր երազով մ'յըղի մրափ մը. — Որ ծաղիկներ են սուր սոսկ. — Հրաշէկ սըլաքի կը տեղան:) Բայց ասոնք ճաշակի թերութիւններ են, զոր գրագիտութեան կանոնները չեն որ կը սրբագրեն, այլ փորձառութիւնն ու ընթերցումները: Եւ պէտք է գիտնալ, որ այդ անճաշակութեանց մէկ մեծ մասն ալ տպագրութեան սխալներուն հետեանքն է և մանաւանդ այն սրբապիղծ սրբագրութեանց, զոր Սիմոն Ֆէլէկեան ըրած է Դուրեանի բանաստեղծութեանց մէջ. քանի մը օրինակներ կը բաւեն ցուցնելու որ աստիճան այդ փոփոխութիւնները այլայլած են բանաստեղծին մտածումն ու ոճը. ի դձքին մէջ, Դուրեան գրած է.

Հայն զիս ծաղրեց և Հայն մը զիս չը թովեց. Ֆէլիկեան, սխալ կարգալով, փոխած է.

«Հայր չես» ծաղրեց.

Աղջկան աչքերուն վրայ գրուած տաղի մը մէջ (կոկոն — ծաղիկք կուսին), ամբողջ պատկեր մը աւրուած է բառի մը փոփոխու-

թեամբ. Դուրեան աչքերը կը նմանեցնէ երկու աշխարհներու, որոնք առանց արեւէ մը լուսաւորուելու, իրենք իրենցմէ լոյս կը բերէին.

Լուսափրթիթ 'լ ա ն ա Ր Լ

Ձոյգ մ'աշխարհներ ես տեսի.

Ֆէլէկեան չէ հասկցած և ա ն ա Ր ա տ ի փոխած է ա ն ա Ր Լ ը: Երկայն կ'ըլլար այս փոփոխութեանց ցանկը դնել ամբողջ. բարեբաղդաբար պ. Էքսէրճեան, Դուրեանի գործերուն երկրորդ տպագրութեան մէջ, մեծ մասամբ մաքրած է բնագիրը Ֆէլէկեանի սրբագրութիւններէն:

Գալով Դուրեանի ընթերցումներուն, սխալ մըն է նորէն կարծել թէ «Ի ն չ կ'ը ս ե ն» ի հեղինակը բան մը կարգացած չէ: Անշուշտ բոլոր գրականութեանց շրջանը ըրած չէ, և շատ հեռու տակից. բայց կարգացած է ամենէն փափուկ և ամենէն տաք հեղինակներն այն գրականութեան, որ ամենէն տաքն է բոլոր գրականութեանց, գլխաւոր ռոմանտիկ բանաստեղծները, Հիւկոն (բանաստեղծութեանց առաջին մասը, Թ շ ու ա ո ն ե Ր ը, և թատրերգութիւնները), Լամարգիներ (բա-

նաստեղծութիւնները, ժողովներ, Ռա-
ֆայէլը), Տիւման (վէպերը և թատերգու-
թիւնները), թերևս Պայրընէն ալ քանի մը
թարգմանութիւն կարգացած, և Կէօթէի
Վէրթէրի ն վրայ գաղափար ունեցած ը-
լայ: Հայ բանաստեղծներէն ամենէն աւելի
Ալիշանը կարգացած է, Խրիմեանի գործերէն
մէկ քանին, Բագրատունիի դասական թարգ-
մանութիւններն ու Հայկը, և ամեն ինչ,
որ իր ժամանակը կը հրատարակուէր: Ապա-
հովապէս այս լիշուած անուններէն զատ
ուրիշներ ալ ճանչցած է, բայց դժբաղդու-
թիւն մըն է, որ իր բարեկամները չեն լիշեր
անոր կարգացած գրքերը: Եղիշէ վարդապետ
Գուրեան կ'ըսէ, թէ Պետրոսը յաճախ գինքը
կը ղրկէր Ընթերցասիրաց ընկերութեան գրա-
դարանը և ցանկը բերել տալով 10—15 գիրք
կ'ընտրէր, կը կարդար և նորէն ետ կը դարձ-
նէր: Նմանապէս, Եղիշէ վարդապետ կը լիշէ,
թէ Գուրեանի մասէն յետոյ երկու սնտուկ
գիրք ելաւ տունէն, որոնց պարունակութիւնը
չլիշեր, և զոր ծախեր են իսկոյն, դրամական
նեղութեան մէջ ըլլալով: Ասոնք կը ցուցնեն
թէ Պետրոսը, առանց գրքերու կատալի լա-
փող մը ըլլալու, ընթերցումէ անօթի մնա-
ցած չէ:

Արդէն պէտք է դիտել թէ կուտակեալ
ընթերցումները, քննադատին համար անհրա-
ժեշտ, բանաստեղծին համար վնասակար իսկ
են յաճախ, անոր մտքին թարմութիւնը, ներ-
շնչման ինքնուրունութիւնը կը խամրին. երբ
ուսումնասիրութիւնը և խորհրդածութիւնը
զգուգուին տաղերուն ետեւ, փիլիսոփայական
կամ նկարագրական կամ թատերական բանա-
ստեղծութիւն մէջտեղ կ'ելլէ, գրեթէ երբեք
քնարերգական բանաստեղծութիւն: Այս բա-
նաստեղծութիւնը թռիչի, միամտութեան և
հաւատքի պէտք ունի. բազմաթիւ ընթեր-
ցումները կը սպաննեն ասոնք:

Այնուհետեւ, Գուրեանի պէս մտքի մը
համար, քանի մը մեծ գործերու ընթերցումը
ամբողջ տիեզերքի մը բացումն է: Բանա-
ստեղծը մեծապէս շահած է երկրորդական տա-
ղանդներուն անհատնում շարքը չճանչնալով,
և իր միտքը հաղորդակցութեան դնելով քա-
նի մը մեծ հանճարներու հետ միայն, և
անոնք ալ ամենքը նոյն ընտանիքէն, խան-
դավառներու ընտանիքէն, որ իրն ալ է: Այդ
քանի մը մեծ բանաստեղծներուն մէջ ինք
ամբողջ բանաստեղծութիւնը տեսած է, որով-
հետեւ բանաստեղծ մը տարբեր կերպով կը
կարդայ սովորական ընթերցողէ մը, աւելի

խոր կերպով հասկնալով գործը, անոր ներքևույթներն ու կողմանոցները տեսնելով, անոր լուսութիւնները լսելով, անոր կախման կէտերն ամբողջացնելով, անոր զգացումներն ինք ալ զգալով, և ինք ալ մտածելով անոր մտածումները:

Կը բաւէ կարգալ իր մէկ տաղը համոզուելու համար թէ այդ միտքը անմշակ միտք չէ: Եթէ ոտանաւորի ձևերը շատ բազմաթիւ չեն, կշռութիւնները բաւական զանազանութիւն ունեն. և ուրիշ կերպ ընել անկարելի է Հիւկո կարգալէ յետոյ: Բացատրութիւնները նոր, նուրբ և հիւսուած են, ինչ որ մարդ ընթերցումներու միայն կրնայ պարտիլ. նմանութիւններ, ձևեր կան, որոնք ռոմանտիկ գրուածներու սովորական տարազին համեմատ յօրինուած են, և կան իսկ որ ակամայ կրկնութիւններ են, անգիտակից վերյուղումներ:

Աւելի ճիշդ է միակողմանի միտք մը կոչել Գուրեանը քան տգէտ: Կասական գրականութեան քիչ ծանօթ էր, իսկ իրապաշտ գրականութեան բոլորովին անգիտակ. սլաւական, երգիծական, իմաստասիրական, քրննադատական գործեր քիչ կարդացած էր կամ թերևս բնաւ. իր գրական դաստիարակութիւ-

նը կը կայանար ամբողջ ռոմանտիկ բանաստեղծներու ընթերցման մէջ, և այն ալ միայն ֆրանսացի ռոմանտիկներուն:

Գուրեանի ընթերցումներուն վրայ խօսուած ատեն, կարևոր և բնական հարցում մը կը ներկայանայ. — որ բանաստեղծն էր իր նախասիրածը: Պատասխանը իր գործերուն մէջ մասամբ կը գտնենք. իր ամենէն աւելի լիշած անուններն են Լամարգինն ու Հիւկոն. հաւանական է, որ ամենէն աւելի զանոնք կարդացած է, անոնք մեր մէջ ամենէն աւելի ծանօթ, թարգմանութեամբ ալ տարածուած ըլլալով: Միւսէին անունը երբեք չէ լիշուած իր ամբողջ գործին մէջ, ուր անոր ազդեցութիւնը չզգացուիր արդէն. թերևս Գուրեան բնաւ չէ ճանչցած Միւսէն, ու թերևս, եթէ ճանչնար իսկ, այնչափ պիտի չսիրէր զայն, որչափ Հիւկոն ու Լամարգինը, որովհետև հակառակ իր տառապանքի շեշտին, ճշմարտապէս խանդավառ հոգիներուն համար Ռուսի տարակուսող և հեգնող հեղինակը ախորժելի չթուիր. այնուհետև Գուրեան զայն անմաքուր և կնոջ նկատմամբ անպատկառ պիտի գտնէր. և ատիկա միայն կը բաւէր որպէսզի չսիրէր զայն:

Դ

Իր արտադրելու եղանակովն ալ Պետրոս Դուրեան ռոմանտիկ է: Լամարգինին պէս, որ միացաւ արտադրութիւնը կը սիրէր և սըրբագրութիւնը եղծում մը կը նկատէր, Դուրեան ալ իր տպաւորութիւնները մէկ անգամէն թափած է միշտ թուղթի վրայ: Արտասովոր կերպով գիւրագգաց ըլլալով, ինքն ալ մէկն այն հոգիներէն, զոր իրաւամբ նմանցուցած են մարթազերծ մարմնի մը, որուն համար ամեն հպում ցաւ է, ամեն ազդեցութեանց տակ սարսուռացած և իր սարսուռն անմիջապէս բացատրելու մարմաջն զգացած է: Իր բոլոր տաղերը մէկ ժալթքումով եղած են գրիչէն, զգացման մը տիրական մղումին տակ: Իր գործերը փիլիսոփայական կամ վիպական չեն եղած, որպէսզի առաջուց խորհչեր անոնց վրայ, մտքին մէջ մեծ աշխատութեամբ պատրաստէր և յետոյ թուղթին վրայ անցընէր:

Երգեր եղած են ամենքն ալ, երգեր զոր արձակած է վայրկենական զգայութեան մը մագնիսացման մէջ. և ինք երգ մը թուցուցած է ինչպէս ուրիշ մը արցունք մը պիտի կաթեցնէր կամ հառաջ մը պիտի արձակէր: Իր բարեկամները դեռ զմայլմամբ կը լիշեն այն արագութիւնը որով կը գրէր. ուր որ ըլլար, կ'ըսեն, հազիւ թէ զգար կայծը, որ կը վառէր իր մէջ, իսկոյն կ'առնէր թուղթը, մատիտը և կը գրէր: Իր ձեռագիրներէն շատերը տեսած եմ. գրեթէ ամենքը մատիտով գրուած են, թերևս դաշտը, բլուրի մը վրայ, կամ զբօսավայր մը, եկող անցնող տպաւորութիւնը իր թուիչին մէջ բռնելով և թուղթին վրայ սևեռելով: Սրբագրութիւնները հազուադիւրս են այդ ձեռագիրներուն մէջ. կան որ անարատ են, օրինակուածի պէս, իրենց վերջնական ձևով խորհուած ու գրուած: Բայց կան ալ, որ փոփոխութիւններ կրած են, այն ալ ատեն անցնելէ յետոյ, երկրորդ ընթերցումով մը, ինչպէս կը տեսնենք իր տաղերուն երկրորդ օրինակութեան մէջ, զոր ինք ըրած է. քիչ անգամ տողեր կան ամբողջ փոխուած, մեծ մասամբ բառեր են, որոնց տեղ ուրիշ մը դրուած է ներդաշնակութեան կամ ուժգնութեան համար. այս սրբագրութիւնները, զոր

շահեկան աշխատութիւն մըն է վերլուծելը,
միշտ վստահ ճաշակի մը արդիւնք չեն. եր-
բեմն տողերու կը հանդիպենք, որոնք լաւա-
գոյն էին սրբագրութենէն առաջ.

Օր. Ուր գէթ ցամքած է կանթեղին
առկայծ իւղ. Դուրեան ցամքածը փոխած է
մարածի. իւղին ցամքելը աւելի ճիշդ չէ քան
իւղին մարելը:

Հուր հորիզոնը սւեցաւ.

Դուրեան փոխած է այս տողը և գրած.

Հուր հորիզոնն մարեցաւ.

Նախկին տողը աւելի պատկերալից է և
աւելի ներգաշնակ.

Ո՛չ, ես չեմ ապրիր, պանդուխտ քու
գրկիդ: Դուրեան այս գեղեցիկ տողը աւրած
և տափակ տողի մը վերածած է.

Ոչ, ես չեմ կրնար ապրիլ զուրկ գրկիդ:

Բայց բազմաթիւ սրբագրութիւններ ալ
կան, որոնք յաջող են և բանաստեղծին ճիգը
կը ցուցնեն, դէպի կատարելութիւն.

Օր. Գրկացը մէջ թօշնեցայ

Կարտասուէի անդադար.

Այս անգոյն տողերուն տեղ, Դուրեան
իր գեղեցկագոյն պատկերներէն մէկը գտած
և գրած է.

Թօշնեցայ գիրկն ես իբրեւ

Համբոյր մ'անհուն դալկահար:

Սիրտըս բորբոքի դժոխքի մ'հանգոյն.
Դուրեան փոխած և շատ աւելի զօրաւոր բա-
ցատրութիւն մը գրած է.

Ներսըս փրփրի դժոխքի մ'հանգոյն:

Ես ուզեցի ըլլալ քնար

Ներա ոտքին տակը ներհող.

Աղջկան մը ոտքին տակ ներհող քնարը
անիմաստ է. Դուրեան փոխած է հետեւեալ
կերպով.

Ես ուզեցի քնար մ'ըլլալ

Ներա ձեռքին տակ հեացող:

Ահեղասաստ թէ մըռնչեն մըրիկներ.
Դուրեան, ահեղասաստ պատուելիական
բառին տեղ, կայծակնաթև պատկերալից
բառը գրած է.

Կայծակնաթև թէ մըռնչեն մըրիկ-
ներ.

Ձիւնով շինած մի անդրի.

Շինածին տեղ Դուրեան գրած է շա-
ղուած.

Զիւնով շաղուած մի անդրի:

Բայց ասոնք ամբողջ գրուած ատենն իսկ եղած սրբագրութիւններ չեն, այլ երկրորդ ընդօրինակութեան մը մէջ մտցուած փոփոխութիւններ: «Արտադրելու չարչարանքը», «արտայայտութեան երկունքը» ճանչցած չէ Դուրեան. ամեն տողի համար միտքը պրկել, իւրաքանչիւր բառին վարանել, տասն անգամ աւրել փոխել, և վերջացնելէ յետոյ, կատարելութեան խենդութեամբ բռնուած, նորէն դժգոհ մնալ գործէն, Դուրեան չէ գիտցած ասիկա: Դիւրին արտադրութեան երջանկութիւնն ունեցած է. իր տաղերն իրմէ ելած են ինչպէս պտուղներ՝ շատ հասուն, որոնք ինքնին կը թափին ծառէն: Ունի տաղեր, որոնք շատ մեծ փոփոխութիւն մը կրած են երկրորդ օրինակին մէջ, (ինչպէս, Ս ի ը ե ց ի ք ե զ ը, Պ է տ ք է մ ե ո ն ե լ ը). բայց հոս ալ, երկու ձեռագիրները բաղդատելով, կը տեսնենք, որ սրբագրուած չէ քերթուածը, այլ նորէն գրուած. բանաստեղծը անգամ մըն ալ զգացած է իր զգացումը, տարբեր կերպով, աւելի կատարեալ: Ահաւասիկ օրինակի համար, Ս ի ը ե ց ի ք ե զ ը, իրենց նախկին և երկրորդ ձևով.

Առտու մը գեռ մըթընշաղ
Կը ծաւալէր շող ու շաղ.
Ծաղկանց մէջ քեզ տեսայ ես,
Կը ժպտէիր լուսնոյ պէս:

Աչերդ սիրոյ ատրուշան,
Մատներդ էին գիրդ շուշան,
Այտերդ վարդի նոր թերթեր,
Նայուածքէդ ծնէր նոր եթեր:

Սիրտըս թըռաւ ոտքիդ տակ,
Կոխեցիր հոն, քաղցր հրեշտակ.
Սիրով եղած ձիւն մագեր.
Ըսին՝ կեանքը երազ էր:

Մինչդեռ դու չես սիրեր զիս,
Մ'իշխեր գոնէ տկար սրտիս.
Ուր որ երթամ դէմքդ ինձ հետ.
Նայուածք չէ այդ, մահու նետ:

Շաղի շողի ժամք էին,
Վարդից հրդեհ կար յերկին.
Փոխան ամպոց հուր հիւսքի,
Տեղար մարգրիտ և ոսկի:

Թաւուտքի մը խոր ծաղկոտ,

Ընկողմանած նըւաղկոտ,
Կը հեալիւր դու տժգոյն,
Ամբան սիւքի մը հանգոյն:

Աչերդ՝ սիրոյ ատրուշան,
Եւ մատներովդ զերդ շուշան
Կը փետտէիր ծաղիկ մի,
Յառած շողից աչքդ երկնի:

Հիանալի թէ ինչպէս
Փետրել թերթեր վարդին վէս
Եւ թափթըփել ի քո գիրկ
Զօրէին մատուներդ գիրդ:

Թաւուտքներու տակ նըսեմ
Երբոր մենիկ կ'արտասուեմ,
Հոն ես դու կը գտնես զիս,
Տերևներէն կը խօսիս:

Երբ առուակին մէջ փաղփուռ
Կ'ուզեմ թաղել դէմքըդ, դուն
Դարձեալ հոն կը գտնես զիս,
Ալեաց մէջէն կը ժպտիս:

Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար
Երթալ հանգչիլ շիրմաց—սնար,

Հովին մէջէն կը մնչես,
Թէ դու բնաւ զիս սիրած չես:

Իսկ երբ գրկեմ ցրտին հողն,
Քեզ չեմ գտներ այլ ևս հոն.
Կոյս մ'է նաեւ զերեզման.
Վա՛յ խորունկ սիրտ մ'անոր նման:

Եւ նըւաղկոտ այդ աչեր
Նըշուլէին նոր եթեր,
Եթեր մ'աստեղց ուր փոխան
Հրաշէկ սըլաքի կը շողան:

Ըրիր աչացդ մէկ կայծին
Ու մէկ վանկիդ զիս գերին,
Շղթայեցիր զիս, անգնլթ,
Նըշուլներովն վեհ հոգւոյդ:

Թո՛ղ սիրտս, ինձմէ գնա՛ հեռի.
Զուգեմ հոգւոյս թագուհի,
Քեզ՝ որու կուրծն վարդի թերթ,
Այլ կըրանիտ սիրտն է գէթ:

Դու որ գիտես լոկ բուրել,
Դիրք սրտերու վէրք փորել,

Եւ կը սիրես երբ կարի՜
Քեզ պաշտող սիրտն արիւնի:

Թաւուտքի մը շուք նըսեմ
Երբոր մենիկ կ'արտասուեմ,
Հոն ես դու, կը գտնես զիս,
Տերեւներէն կը խօսիս:

Երբ առուակին մէջ փաղփուռն
Կ'ուզեմ մոռնալ դէմքդ, դուն
Դարձեալ հոն կը գտնես զիս,
Ալիներէն կը խօսիս:

Երբ կը փախչիմ ժայռ ու սար
Ջախջախել սիրտս և քրնար,
Հովին մէջէն միշտ մնչես,
Թէ բընաւ զիս սիրած չես:

Գրկեմ սրտովս այդ ցուրտ հող,
Ի՛նչ չը գիտիմ քեզի թող.
Կոյս մ'է նաև գերեզման.
Կա՛յ խորունկ սիրտ մ'անոր նման:

Ինչպէս կը տեսնուի, երկրորդ օրինակը,
որուն մէջ առաջինին քանի մը լաւ տողերը
միայն մնացած են, նորէն գրուած է, վա-

ռ ի ա ն դ մըն է, որ սակայն վերջնական ձեւը
եղած է:

Օրինակներ կան, որոնք կը ցուցնեն թէ
Դուրեան որչափ շուտ կը գրէր: Լուսթֆեանի
թաղման օրը, Դուրեան պարտէր դամբանական
մը կարգալ անոր գերեզմանին վրայ. նոյն օրն
իսկ, սրճարան մը կը մտնէ, թուղթ գրիչ
կ'առնէ և մէկ վայրկեանէն կը գրէ զայն: Իր
հիւանդութեան վերջերը, անգամ մը ձան-
ֆէսճեանին տունը կ'երթայ «մնաս բարով»
ըսելու անոր, որովհետեւ կը զգայ, որ մահը
մօտ է. հոն չգտներ զայն, ու տանը բակը,
ոտքի վրայ, մատիտով նամակ մը կը գրէ առ
ձանֆէսճեան, և այդ յանպատրաստից գրուած
նամակը իր ամենէն սքանչելի էջերէն մէկն է:
Ուրիշ անգամ մը, Պաղլարպաշիի գերեզման-
նոցն է, քանի մը բարեկամի հետ. թրքուհի
մը կ'անցնի կառքով, վերջալոյսի հիւանդ կար-
մըրութեանց տակ, իր շղարշին ճերմակ ամ-
պին մէջէն իր նայուածքին ջուխտակ աստ-
ղերը սլսպղացնելով. Դուրեան, շլացած, յու-
զուած, կը նստի իսկոյն կը գրէ Թ. Բ. Բ. Բ. հին,
իւր ամենէն գեղեցիկ քերթուածներէն մէկը:
Անգամ մը, մահամերձ, Չամլըճայէն վար
կ'իջնէ. գինով մը, անոր տոգոյն դէմքը և
դանդաչկոտ քալուածքը տեսնելով, կ'ըսէ.

«Աս ալ երթալո՞ց է»։ Դուրեան, ալդ խօսքին՝
տպաւորութեան տակ Լ ճ ա կ ը կ ը գրէ։

Մին՝ «գողգոջ է, գոյն չունի»։

Միւսն ալ ըսաւ. «կը մեռնի»։

Իր թատերգութիւններն անհաւատալի՝
արագութեամբ գրած է։ Անոնց վերջինը,
Թ ա տ ր ո ն կ ա մ Թ շ ու ա ռ ն ե ը, սկսուած
է 1870 Դեկտեմբեր 18-ին և աւարտած 1871
Յունվար 3-ին. հինգ արարուած՝ տասնևհինգ
օրուան մէջ։ Այս օրինակները վաւերական են,
և անոր համար ասոնք միայն յիշեցի. տպա-
հովապէս միւս գործերուն համար նոյն բանը
պիտի գտնէինք, եթէ անոնց ամենուն ալ
պատմութիւնը պահուած ըլլար։

Ե

Մեր մէջ Դուրեանի անունը միշտ կը
կցուի Պէշիկթաշլեանի անունին։ Երկու բա-
նաստեղծները եղբայր տաղանդներ կը համա-
րուին, և իրենց զուգակշիռը շատերը ըրած
են։ Ինծի համար ալդ երկու եղերերգակնե-
րուն մէջ նմանութիւնը սեռի, նիւթի նմա-
նութիւն մըն է միայն, մինչդեռ ներշնչման
և արտայայտութեան տեսակէտով շատ տար-
բեր են իրարմէ։ Երկուքն ալ կեանքի վիրա-
ւորեալներ են, երկուքն ալ բնութեան յա-
ւերժական գեղեցկութեան մէջ մարդուն յա-
ւերժական ցաւը տեսած են, և երկուքին ալ
երգը դժբաղդ սիրոյ հեծկտանքն է։

Այս հոգեկան հանգիստութիւնը ընդունելէ
յետոյ, պիտի տեսնենք, որ երկուքին խառ-
նուածքները որչափ աննման են։ Պէշիկթաշ-
լեան քաղցր, փափուկ, կանացի հոգի մըն է,

որ Յաւին ճնշման տակ գլուխը լռիկ կը կքէ,
և որ արցունքով կը թրջէ ձակատագրին ձեռ-
քերը, որոնք իր սիրտը կը պատռտեն. իր մե-
լամաղձութիւնը հանդարտ, լայն և անուշ
շեշտ մը ունի:

Կարծեցի մոռանալ. ոչ գիտացի չափել
ըստոյգ
Ձանդունդ խորայատակ սրտիս, որ լինէր
երազովք:

Ընթացայց մենաւոր ըզճանապարհն ա-
մայութեան:

Հեծեաց գերդ սօսափիւն գիշերական պա-
գեալ հողմոց,
Տուր ձայնիս ծաւալանալ հանգոյն ջայ-
լից գուժաւորաց:

Այս տրամութեան մէջ համակերպու-
թեան քաղցրութիւնը կայ. և բառերը, ներ-
դաշնակ ու խաղաղ ու երկայն, զայն զմայլելի
կերպով կը թարգմանեն: Պէշիկթաշլեանի գրա-
կան դաստիարակութիւնը, ընդարձակ և կա-
նոնաւոր, արուեստագէտի տեսողութիւն մը
տուած է իրեն. և եթէ իր պատկերներն ալ

աղօտ են, պատճառը իր ներշնչման տարտա-
մութիւնը չէ՝ ինչպէս Դուրեանին մէջ, այլ
դասականներու ազդեցութիւնը, որ հռետո-
րութեան սուտ ծաղիկներով յաճախ կ'աւրէ
իր ոճին մաքրութիւնը: Դուրեան ընութիւնն
ու կինը կը տեսնէր իր երազին մէջէն, Պէ-
շիկթաշլեան իր ընթերցումներուն մէջէն կը
տեսնէր զանոնք, և իր բանաստեղծութեան
մէջ ալ անոնք յստակօրէն չեն ցոլանար: Իր
սիրած կնոջ վրայ ալ ուրիշ բան չենք գիտեր,
բայց եթէ գեղեցիկ շատ գեղեցիկ և շատ
քաղցր արարած մըն էր ան, այնչափ գեղեցիկ,
որ բանաստեղծը «կեսնքի հրեշտակը կարծեց
զայն, մինչդեռ մահուան հրեշտակն էր»:

Պէշիկթաշլեան, ուսումնասիրութիւննե-
րով միտքը խճողուած, ստեղծելու կարողու-
թիւն չունի. իր քերթուածները յաճախ պարզ
նմանութիւններ են, և իր բանաստեղծու-
թեանց մէջ քիչերը իսկապէս կնիք մը ունին.
որոշ անհատականութիւն մը չելլեր իր գործէն,
իր ձայնին մէջ ուժով հոգիի մը շեշտը չկայ.
և իր լեզուն կամ խառնակ աշխարհաբար մըն
է կամ անմաքուր գրաբար մը: Բայց այս թե-
րութեանց հակառակ, որոնք իր աշխարհաբար
ոտանաւորներն ամբողջ և գրաբարներուն մե-

ծագոյն մասը կ'ապականեն, ինչ որ իր հրապոյրը կը կազմէ, և որ իր գրաբար քանի մը սիրային եղերերգներուն մէջ կը զգացուի, իր երգին հանդարտ տրտմութիւնն է, տկար հոգիի մը անշշուկ լացը, և իր ոտանաւորին ծաւալուն ներդաշնակութիւնը, ուր ծովափին վրայ մարող ալիքներուն մըմուսնը կը հառաչէ:

Դուրեան աւելի կ'ոյս մնացած միտք մըն է: Իր ընթերցումները ինչպէս ըսի, սահմանափակ և գրեթէ նոյնատեսակ ըլլալով, իր խառնուածքն աւելի զօրացուցած են, առանց իր անձնականութիւնը հազարումէկ ազդեցութիւններով փոքր փոքր ընելու: Եւ աւելի յանդուգն, աւելի արու, աւելի մաքառող հոգի մը եղած է. իր բանաստեղծութիւնը արիւնով լեցուն սրտի մը պէս տաք է և բաբախուն. ինչ որ Պէշիկթաշլեան յամրասլացիկ խունկի ոլորներու մէջ լռութեամբ արտաշնչած է, Դուրեան ճիչերով, հեծեծանքներով և անէծքներով արտայայտած է: Պէշիկթաշլեանի համակերպութեան տեղ, Դուրեան խրոխտ ընդվզում մը ունի, ըմբոստացում մը կեանքի ցաւին, սիրոյ դառնութեան և Աստուծոյ լռութեան դէմ: Իր ձայնը, շատ երիտասարդ, շատ ան-

կեղծ և շատ անձնական, յարափոփոխ ելլէջ մը ունի յուսահատութենէն մինչև բողոքը, կատաղի գալարումէն մինչև տնխօսուկ արցունքը. ասոր համար է, որ Դուրեան աւելի ընդարձակ, աւելի կենդանի և աւելի ուժով է. իր տրտմութիւնը, Պէշիկթաշլեանին մեղամաղձութեան պէս միօրինակ և անգոյն ըլլալու տեղ, մշտաբորբոք է և բազմաձև, ու միշտ բուռն:

Ինքն է, որ լճակի մը առջև, անոր մէջ իր հոգիին պատկերը տեսնելով, ամենէն զուտ բացատրութիւնները պիտի գտնէ իր վիշտը պատմելու համար.

Որքան ունիս դու ալի,
ձակատս այնքան խոկ ունի.
Որչափ ունիս դու փրփուր,
Սիրտս այնչափ խոց ունի բիւր:

Բայց եթէ գողդ ալ թափին
Բոյլքն աստեղաց երկընքին,
Նրմանիւ չես կրնար դուն
Հոգւոյս, որ բոց է անհուն:

Իր սիրտը անշունչ խնկաման մը չէ, ոսկի, փայլուն, բայց ցուրտ, ուր կնդրուկը յու-

շիկ կը վառի, ինչպէս Պէշիկթաշլեանինը, այլ
վառարան մը ամբողջ, ուր կրակները կը ճար-
ճատեն և ուր բոցը սպառնազին լեզուներով
կը ցցուի.

Հոն հրդեհ կայ, ո՛չ մատեան...

Բայց ինք գիտէ նաև անհուն լուսթիւն-
ներուն քաղցրութիւնը, ցաւին կամ սիրոյն
թմրութեան մէջ հոգիին հեշտաւետ ընկլու-
ցումները.

Աչերու բոցն երբ մարի,
Դադրի տըրօփն երբ սրտին,
Լոկ այն ատեն հարկ է որ
Անգօր շուրթերը խօսին:

Չէինք խօսեր. խօսքն մեր հոգւոց
Անհունութիւնը կը պղծէր:

Եւ ո՞վ, կեանքի վերքերէն փախչելու հա-
մար, գերեզմանին ապաստանարանն այնչափ
ուժով երգած է.

Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կայծակնահար ըրին հոգիս.
Մոխիր դարձան երազներս յիս.

ձակատագիրս խնճղաց ի վեր.
Խորշ մը կար որ զիս չէր ծաղրեր,
Այն լուռ փոսն էր գերեզմանիս:

Ամփոփման վայրկեաներու մէջ, իր աչ-
քը դէպի անցեալը կը դառնայ, և այն ատեն
անպատում քաղցրութեամբ մը կ'երգէ բա-
նաստեղծը արդի դառնութեան մէջ անցեալին
կարճ, բայց տնուշ լիշատակները.

Երբեմն հոգիս աստղի մը բոց
Եւ թիթեռնի մ'ունէր թևեր.
Վերջալոյսի նրման ամպոց
Երազներ, հո՛ւր ձակատս վառէր:

Արդ սառուցներ դառն արտօսրի
Կը քարանան կուրծիս ներքև,
Եւ բարդք ամպոց սևաթորմի
Կ'ուզեն խեղդել սիրտս ու արև:

Երբեմն իր ցաւը թեթև է, սիւքի պէս,
իր տրտմութիւնը վախկոտ, թռչնիկի պէս. և
այն ատեն, իր երգը պաղատանքի մըմունջ մը,
հոգիի փսփսուք մը կը դառնայ, արցունքի
մը չափ յուզիչ.

Գայ սիւքըն զով քեզ այցելու,
Նային քեզի աստղերն ազատ,
Ըստուերին մէջ, մենակ ու զատ
Ես կը դողամ քեզ մօտելու:

Քու քալերուդ խըշրտունքն յար
Կը փսփրսայ դեռ ականջիս.
Հեծկտալով կ'իջնէ հոգիս
Արտօսրալից անդունդ մ'ի վար:

Բայց կուգան վայրկեաններն, ուր տըրտ-
մութեան տենդը դադար առնել կը թուի.
Բանաստեղծը կը թուի մոռնալ իր տառա-
պանքը, պաշտուած էակին քաղցրութեանը
միայն կը խորհի, և զայն կ'երգէ զմայլանքի
տողերով, անչափ անուշ, որ երջանիկի մը
սրտէն ելած ըլլային կարծես.

Վարդը դարնայնի
Թէ կոյսին տիպար
Այտերուն չըլլար,
Ո՞վ յարգէր զանի:

Թէ չընըմանէր
Կապոյտն եթերաց
Կոյսին աչերաց,
Երկինք ո՞վ նայէր:

Նայիլ կ'ուզէ, բայց աւելի կը նուաղի.
Սիրտը խունկի պէս կը մըխայ սիրավառ.
Նէ շողերու բոյրերու է թագուհի,
Խոնջ թիթեռնիկ մ'որ կը խնդրէ կը ծաղ-
կէ թառ.

Եթէ շարժի

Կըսես՝ հիմա՛ կը թռչի:

Լանջն է յուզեալ ովկէանի մը նըման.
Կ'ուզէ ապրիլ, համբոյրի մ'հետ նըւաղիլ,
Մաշիլ, խամրիլ, խոնջած ընկնիլ դերեզ-
ման,
Քամել սիրոյ կըակէ բաժկին հուսկ կա-
թիլ.

Եթէ շիկնի,

Կ'ըսես՝ հիմա՛ կը բուրնկի:

Կարճատե ես այս յափշտակութեան պա-
հերը, ուր բանաստեղծն իր տառապանքը
մոռնալով, զինքը տառապեցնող էակին դե-
ղեցկութիւնը միայն կը տեսնէ. անոնցմէ յե-
տոյ աւելի ծանր և աւելի թանձր է թախիծը,
որ կուգայ գրկել իր հոգին, և այն ատեն,
ամենէն տոգոյն վհատութիւնն է, որ կը հե-
ծեճէ իր երգին մէջ. այս հոգեկան վիճակին
ամենէն հոծ արտայայտութիւնը Խ'ն չ կ'ը-
սեսն է, Դուրեանի ամենէն գեղեցիկ տաղե

ըէն մէկը, և ուր հայ բանաստեղծութեան
ամենէն վսեմ տողերէն մէկը կը հնչէ.

Ինծի կ'ըսեն. «ինչո՞ւ լուռ ես»:

— Ո՛հ, միթէ բառ կամ խօսք ունի՞

Արշալոյսը որ բռնընկի,

Զի անհոն է այն ալ ինձ պէս»:

Ինծի կ'ըսեն. «միշտ տըխուր ես»:

— Ի՛նչպէս չըլլամ. մէկիկ մէկիկ

Թօթափեցան գլխուս աստղիկք.

Արշալոյս մը չանցաւ սրտէս»:

Ինծի կ'ըսեն. «Կըրակոտ չես.

Լըճակի մը պէս ես մեռած.

Դարկահա՛ւր՝ դէմքդ ու հայեցուած»:

— «Ո՛հ, յա տ ա կ ն ե ն ի մ փ ը ը
փ ու ը ն ե ը ս...»:

Եւ այդ ամեն բանէ զգուանքը, ամեն
ժպիտէ պատրանքը չէ՝ որ դառն մեղրի թու-
նաւոր քաղցրութեամբ մը կը լեցընէ Հե-
ծ ե ծ մ ու ն ք ի ն անմոռանալի տողերը.

Մեր հոգիքը նոճիներու

Թուխ թիթեռներ էին տրտում.

Սև ծըծէինք, սո՛ւք անհատնում.
Նայէինք միշտ երկրէս հեռու:

Անյուսութիւն, գերեզմանի
Այդ սև կաթը շատ ըմպեցինք...

Եւ հուսկ ապա, վշտին ծայրայեղութենէն
գերագրգռուած հոգիին կատաղի զայրույթը,
աշխարհի յաւերժական չարութեան դէմ արիւ-
նած մտածումին ըմբոստացումը, դեռ չապ-
րած իր մէջ կեանքի դալկացումն զգացող
դժբաղդին բուռն յուսահատութիւնն է, որ կը
պայթի հայ բանաստեղծութեան ամենէն ար-
տասովոր քերթուածին, **Տ ը տ ու ն ջ ք ի ն**
մէջ, ուր կրակէ բառերը, արենավառ պատ-
կերները, տենդասարսուռ բացատրութիւններն
անհուն յուզման մը հրաբխային ժայթքումին
մէջ, կեանքէն ընկճուած հոգիին երգը կը
թնդացնեն.

Աստղերն ինչ են, որ եթէ ոչ ամբիժ
Եւ թշուառ հոգւոյ անէծք ողբագին,
Որք թըռին այրել ճակատն երկնքին:

...Իսկ թէ կորընչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համբար անորշուջ,

Այժմէն թող որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
Պլլըւիմ անուանդ, մռնչիմ անգադար,
Թող անէծք մ'ըլլամ քու կողդ խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ «Աստուած ոխերիմ»:
...Փրփրի ներսըս դըժոխքի մ'հանգոյն:
...Ո՛հ, կայծ տըւէք ինձ, կայծ տըւէք,
ասլըիմ.
Ի՛նչ, երազէ վերջ գրկել ցուրտ շիրիմ:
...Երկնքի աստղեր, հոգւոյս մէջ ընկէք:

*
*
*

Այս տողերէն յետոյ թնչ կարելի է աւել-
ցընել բացատրելու համար բանաստեղծին մե-
ծութիւնը: Այն անբաղդատելի ջերմութիւնը,
որ անոնց մէջէն կ'ելլէ, այն արիւն լացող
վերջալոյսի կարմիր տրտմութիւնը, որ զանոնք
կը լուսաւորէ, և այն անպատում տառապան-
քը, որ կը դողդղայ անոնց մէջ, ինքնին կը
բաւեն ապացուցանելու համար իրենց անմահ
գեղեցկութիւնը:

Անոնցմէ, կը կրկնեմ, կը սկսի հայոց նոր
բանաստեղծութիւնը, ճշմարիտ բանաստեղ-
ծութիւնը:

Եւ անոնց մէջ ճիշեր ու պատկերներ
կան, որոնք ամենէն ուժովներէն են գրակա-
նութեանց մէջ:

Ինչ ձև ալ առնէ հայ բանաստեղծութիւ-
նը, ինչ զարգացման ալ հասնի, այդ միամիտ
երգերը, իրենց անկատարութիւններով և
իրենց անհաւասարութիւններով հանդերձ,
պիտի միշտ պահեն իրենց անթառամ երիտա-
սարդութիւնը, որովհետեւ անկեղծ ներշնչման
մը ծնունդ են և որովհետեւ հանճարի կնիքը
կը կրեն: Ապագան պիտի վերջնապէս նու-
րագործէ բանաստեղծին անունը, զոր իր ժա-
մանակակիցները չգիտցան յարգել: Այդ սիրոյ
տաղերու պզտիկ հաւաքածուն, ամեն մտքե-
րու մէջ քանդակուած, ամեն բերաններու վը-
րայ թռչելով, ազգային իր մը պիտի դառնայ,
և ամենէն աւելի սիրուածներէն մէկը: Ու
սերունդները, որոնք պիտի գան սերունդներէն
յետոյ, իրենց երազանքի և տրտմութեան ժա-
մերուն, նոճիներու սուգին մէջէն և վերջա-
մերուն, նոճիներու սուգին մէջէն և վերջա-
լոյսի տրտմութեան տակ այդ դալկահար
ստուերին թափառիլը պիտի տեսնեն, ցաւով
սարսուացող տողերու երամով մը պաշարուած,
որոնք՝ մենութեան մէջ թւաբաց՝ յաւերժա-
պէս կուլան:

յրան, Երօրերի	— 20
Թարգ. Ա. Մալխաս	— 50
աղեանի և Ա. Բալանժարի	— 20
բժ. Գ. Արծրունու	— 5
տղայ. Ս. Բանուկեանի	— 40
ամատչելի բնաստութիւն, Վ. Լուս-	
կիլի. Թարգմ. Կ. Գիւլնազարեանի	1 —
6 Փարս ձնի ալիկը, Էքերսի Թարգմ.	
Ի. Կարուզազեանի	— 80
67 Խուն-խոր, Յ. Ղազարեանցի	— 60
8 Էլզուջա, վէպ, Թարգմ. Տ. Փրոուսեանի	— 45
69 Չորրորդ մտք, Վան-Ռէյկի	— 5
70 Դատարի ընտանիք, գրեց Խրիմեան Հայրիկ	— 50
71 Սիւրաք և Սամուէլ, գրեց Խրիմեան Հայրիկ	— 50
72 Զրոյցներ հողի մասին, Ս. Բալադեանի	— 15
73 Աստղաբաշխութիւն, Ֆլ. Մարիոնի	1 —
74 Մանուկների հոգատարութիւնը, Յ. Ա. Պո-	
կրօվսկիյ, Թարգմ. բժ. Ի. Զաքարեան	— 20
75 Մուկուչի հաւիկը, Պ. Նեզվանով	— 15
76 Երկու հեքեամ, Կարմեն Սիւլայի	— 10
77 Կովկասի գերին, Լ. Տօլստօի Թարգմ. Պ. Պ.	— 20
78 Անճոռնի բաղիկը, Անգէլսէն	—
79 Վէպիկներ, գրեց Շիրվանզադէ	— 40
80 Դարվինիզմ, գրեց Ս. Բալադեան	— 40
81 Պետրոս Դուրեան, գրեց Ա. Զօպանեան	— 50
82 Շիլլօնի կալանաւորը Թ. Կ. Գիւլնազար	— 60

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0793923

